

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις Ευρωπαϊκές Πολιτικές Νεολαίας

**Κράτος και κοινωνία πολιτών στο
πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. την εποχή της
παγκοσμιοποίησης**

ΙΟΡΔΑΝΟΥ ΔΙΑΜΑΝΤΩ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Γ. ΣΚΟΥΛΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 22/02/2013

Κράτος και κοινωνία πολιτών στο πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. την εποχή της παγκοσμιοποίησης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΕΝΟΤΗΤΑ I: ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΡΑΤΟΣ.....	8
1.1 Έννοια και λειτουργία του κράτους.....	8
1.2 Η ιστορική εξέλιξη του κράτους.....	11
1.3 Θεωρίες κράτους.....	14
1.3.1 Η φιλελεύθερη προσέγγιση.....	14
1.3.2 Η μαρξιστική προσέγγιση.....	18
1.3.3 Η γκραμσιανή προσέγγιση.....	26
1.3.4 Η νεομαρξιστική προσέγγιση.....	31
ΕΝΟΤΗΤΑ II: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ.....	37
2.1 Ορισμοί της κοινωνίας πολιτών.....	37
2.2 Οι ομάδες πίεσης ή ομάδες συμφερόντων.....	42
2.2.1 Θεσμικές ομάδες.....	44
2.2.2 Κοινοτικές ομάδες.....	45
2.2.3 Συνεργατικές ή συνεταιριστικές ομάδες.....	45
2.3 Οι μέθοδοι των ομάδων πίεσης.....	49
2.4 Τα μοντέλα της πολιτικής των ομάδων.....	51
2.4.1 Το πλουραλιστικό μοντέλο.....	51
2.4.2 Το κορπορατιστικό μοντέλο.....	53
2.4.3 Το μοντέλο της νέας δεξιάς.....	54
2.5 Οι ομάδες και η δημοκρατία.....	55
2.6 Η παγκόσμια κοινωνία πολιτών.....	58

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ Ε.Ε.....	60
3.1 Η διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση.....	60
3.2 Το δημοκρατικό έλλειμμα.....	66
3.3 Τα κοινοτικά όργανα και οι ομάδες συμφερόντων.....	70
3.4 Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ).....	74
3.5 Οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στην Ε.Ε.....	79
3.5.1 Οι εργοδοτικές οργανώσεις.....	79
3.5.2 Οι εργατικές οργανώσεις.....	82
3.5.3 Οι μη παραγωγικές οργανώσεις.....	84
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	90

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι να μελετήσει την κοινωνία πολιτών ως έναν αντίθετο πόλο κοινωνικοπολιτικής λειτουργίας σε αντιπαράβολη με την κρατική εξουσία. Είναι ωστόσο η κοινωνία πολιτών ένας αντίθετος πόλος ή μήπως όχι; Η εργασία αυτή στοχεύει στο να αναδείξει το πεδίο τόσο της κοινωνίας πολιτών όσο και της κρατικής εξουσίας ως ένα χώρο αντιθέσεων και συγκρούσεων στο οποίο διαμορφώνονται συσχετισμοί δυνάμεων και διακυβεύονται πολιτικά, οικονομικά και ιδεολογικά ζητήματα, όπως είναι η εμφάνιση της δημοκρατικής διαδικασίας, η πολιτική ισχύς των οικονομικών ελίτ και ο ρόλος του κράτους στους κοινωνικούς ανταγωνισμούς.

Με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία (ενδεικτικά Bale, 2011¹, Gellner, 1996², Heywood, 2006³, Λάβδας, Μενδρινού, Χατζηγιάννη, 2006⁴, Μαυρογορδάτος, 2001⁵, Μουζέλης, 1997⁶, Μούσης, 2011⁷, Nugent, 2004⁸,

¹ Bale, T., *Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης – Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2011.

² Gellner, E., *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοι της*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1996

³ Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

⁴ Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

⁵ Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.

Quermonne, 2005⁹, Σκουλάς, 2010¹⁰, Στεφάνου και Μοσχονάς, 2006¹¹, Τσινισιζέλης και Χρυσόχου, 2006¹², Bale, 2011¹³) θα επιχειρηθεί μια λεπτομερής ανάλυση των παραπάνω ζητημάτων.

Τις τελευταίες δεκαετίες αναδείχθηκε μια νέα μορφή αντιπροσώπευσης η οποία περιγράφηκε με τον όρο *κοινωνία των πολιτών*. Παρά τις δυσκολίες προσέγγισης του όρου αυτού, η κοινωνία πολιτών, όπως αναδεικνύεται στην σχετική βιβλιογραφία, περιγράφει την εθελοντική οργάνωση διάφορων ομάδων που χαρακτηρίζονται από κοινά συμφέροντα με σκοπό την επίτευξη συγκεκριμένων πολιτικών στόχων. Η δραστηριοποίηση και κινητοποίηση των ομάδων αυτών λαμβάνει χώρα σε έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του ατόμου και του κράτους καθώς η κοινωνία πολιτών προϋποθέτει την στρατολόγηση και συσπείρωση ατόμων σε μια οργάνωση η οποία εξορισμού αντιμάχεται και δρα ως ανάχωμα τόσο στην κρατική αυθαιρεσία και την μονοπώληση της κρατικής εξουσίας, όσο και στην τυραννία της πλειοψηφίας.

Η κοινωνία των πολιτών συγκροτείται από το άθροισμα των διάφορων ομάδων συμφερόντων ή πίεσης που δραστηριοποιούνται και αναλαμβάνουν νέες

⁶ Μουζέλης, Ν., «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών – Πολύσημικότητα και πολλαπλότητα», *το Βήμα*, 14 Δεκεμβρίου 1997

⁷ Μούσης, Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

⁸ Nugent, N., *Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

⁹ Quermonne, J.L., *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2005

¹⁰ Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

¹¹ Στεφάνου, Κ., Μοσχονάς, Α. Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

¹² Τσινισιζέλης, Μ., Χρυσόχου, Δ., Η μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτείας: νέες κανονιστικές προσεγγίσεις, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006

¹³ Bale, T., *Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης – Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2011.

μορφές πολιτικής δράσης και αντιπροσώπευσης, όπως διατυπώνουν οι πολιτικοί επιστήμονες. Οι ομάδες αυτές ταξινομούνται με διάφορους τρόπους και εκφράζουν είτε συντεχνιακά και επαγγελματικά οικονομικά συμφέροντα και υλικές επιδιώξεις, είτε ιδανικά και αξίες με μετα-υλιστικό περιεχόμενο για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Σε όποια κατηγορία και να ανήκουν, οι ομάδες αυτές εκφράζουν τις διαιρέσεις των σύγχρονων κοινωνιών και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων εργοδοτικές ενώσεις, εργατικά συνδικάτα, ΜΚΟ, περιβαλλοντικές και καταναλωτικές οργανώσεις, επιτροπές κατοίκων και τοπικές συνελεύσεις, φιλανθρωπικά ιδρύματα, κοινωνικά κινήματα και δεξαμενές σκέψης.

Η δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών και των ομάδων που την συγκροτούν συνέπεσε με ταχύτατες και βαθιές αλλαγές σε τεχνολογικό, εργασιακό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, καθώς και μια περίοδο από-νομιμοποίησης των παραδοσιακών φορέων εξουσίας, όπως διατείνεται η σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Ωστόσο, το κράτος συνεχίζει να αποτελεί μέχρι και σήμερα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, την κυρίαρχη μορφή πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Ειδικότερα, το κράτος είναι ο κορυφαίος θεσμός που διεισδύει σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής συμβίωσης ελέγχοντας, εποπτεύοντας και προγραμματίζοντας την οργάνωση και λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας. Η κοινωνία των πολιτών στον βαθμό που δεν εκφυλίζεται και ενσωματώνεται στις κρατικές δομές αποτελεί αντίρροπο δύναμη της κρατικής ισχύος. Άλλωστε, η προώθηση των αιτημάτων των οργανωμένων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών απευθύνονται εξορισμού στο ίδιο το κράτος και τους φορείς του.

Συνεπώς, η δομή της κρατικής οργάνωσης, έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται, και τα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος είναι κρίσιμης σημασίας για το πεδίο δράσης της κοινωνίας πολιτών κατά την σύγχρονη πολιτική θεωρία. Ιδιαίτερα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο η κοινωνία πολιτών μπορεί

να επιτελέσει έναν σημαντικό ρόλο, καθώς η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ένα ιδιόμορφο πολιτικό μόρφωμα που χαρακτηρίζεται από ελλειμματική δημοκρατική νομιμοποίηση. Ωστόσο, η έννοια της κοινωνίας πολιτών λαμβάνει θετικό πρόσημο στο πλαίσιο μιας πλουραλιστικής προσέγγισης του κράτους όπου η πολιτική της επιρροή κρίνεται δεδομένη και επιθυμητή. Σε λιγότερο πλουραλιστικά μοντέλα όμως η επίδραση των οργανωμένων ομάδων της κοινωνίας πολιτών αντί να εμβαθύνει την δημοκρατία και την αντιπροσώπευση, μπορεί ακόμη και να την υπονομεύσει. Έτσι διαμορφώθηκε ένα ρεύμα προβληματισμού και συζήτησης σε πολιτικούς και επιστημονικούς φορείς σχετικά με το νόημα της κοινωνίας των πολιτών.

Η ανάλυση της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της εργασίας αυτής θα επιχειρηθεί να εφαρμοστεί μέσα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ενοποιητικού εγχειρήματος με δεδομένη την πολύ-επίπεδη επίδραση της παγκοσμιοποίησης σε όλο το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό φάσμα. Για την εξυπηρέτηση των ερευνητικών στόχων της εργασίας η δομή της εργασίας είναι διαρθρωμένη ως εξής: στο πρώτο κεφάλαιο ή ενότητα εξετάζεται η διαμόρφωση του κρατικού φαινομένου καθώς και οι βασικότερες θεωρίες για την ερμηνεία του. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται το εννοιολογικό περιεχόμενο της κοινωνίας των πολιτών καθώς και θέματα που άπτονται των ομάδων που δρουν στο πλαίσιο της. Στο τρίτο κεφάλαιο μελετάται η δράση της κοινωνίας των πολιτών στον πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. με έμφαση στην διάρθρωση των ομάδων συμφερόντων, τα αρμόδια κοινοτικά όργανα και το δημοκρατικό έλλειμμα της κοινοτικής διακυβέρνησης. Στις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις αναδεικνύονται τα βασικά πορίσματα της διπλωματικής αυτής εργασίας.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΡΑΤΟΣ

1.1 Έννοια και λειτουργία του κράτους

Το κράτος αποτελεί μέχρι και σήμερα την κυρίαρχη μορφή πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Ειδικότερα, το κράτος είναι ο κορυφαίος θεσμός που διεισδύει σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής συμβίωσης ελέγχοντας, εποπτεύοντας και προγραμματίζοντας την οργάνωση και λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας. Ωστόσο το κρατικό φαινόμενο έλαβε διάφορες ερμηνείες και ορισμούς καθώς, όπως επισημαίνει ο Heywood¹⁴, έγινε αντιληπτό κάτω από ένα ιδεαλιστικό, λειτουργιστικό και οργανωτικό πρίσμα. Αναλυτικότερα, στην πρώτη κατηγορία κυριαρχεί το έργο του Χέγκελ (1770-1831) ο οποίος συνέβαλε το κράτος ως μια ηθική αλτρουιστική κοινότητα, στην δεύτερη κατηγορία κυριαρχούν οι αντιλήψεις που εκλαμβάνουν το κράτος ως εγγυητή της κοινωνικής τάξης και σταθερότητας, ενώ στην τρίτη κατηγορία το κράτος ορίζεται ως το σύνολο των δημόσιων θεσμών που είναι υπεύθυνοι για την οργάνωση της κοινωνικής ζωής.

¹⁴ Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

Το κρατικό φαινόμενο μελετήθηκε περισσότερο στα πλαίσια της πολιτειολογίας η οποία επιχειρεί να διατυπώσει την έννοια του κράτους υπό το πρίσμα της νομικής θεωρίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο περισσότερο διαδεδομένος ορισμός για το κράτος, ο οποίος εντοπίζεται σε όλα τα εγχειρίδια συνταγματικού δικαίου και πολιτικής θεωρίας, ανήκει στον Γερμανό Jellinek (1851-1911)¹⁵ ο οποίος ορίζει το κράτος ως ένα λαό εγκατεστημένο σε ορισμένη χώρα που διαθέτει νομική προσωπικότητα και ασκεί πρωτογενή εξουσία. Τον ορισμό αυτό ακολουθεί και η πλειονότητα των Ελλήνων συνταγματολόγων. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση, το σημαντικότερο στοιχείο του κρατικού φαινομένου είναι η κυριαρχία, δηλαδή η ισχύς που διαθέτει το κράτος να επιτάσσει ελευθέρους ανθρώπους, να τους εξαναγκάζει να συμμορφώνονται με τις επιταγές του και να επιβάλλει την βούληση του ακόμη και με την χρήση βίας.¹⁶

Η κυριαρχία γίνεται αντιληπτή ως η ικανότητα του απόλυτου αυτοπροσδιορισμού και αυτοπεριορισμού της πολιτικής εξουσίας η οποία δεν δεσμεύεται νομικά παρά μόνο οικιοθελώς με την δική της βούληση. Όμως, όπως αναφέρει ο Μανιτάκης¹⁷ η κυριαρχία δεν εκλαμβάνεται ως ανεξέλεγκτη και απεριόριστη και δεν μπορεί να νομιμοποιήσει μια ολοκληρωτική εξουσία. Αντίθετα, όταν η κυριαρχία εντάσσεται σε μια συντεταγμένη πολιτεία μετασχηματίζεται σε κρατική αρμοδιότητα και η δικαιοδοσία της οριοθετείται. Έτσι η κυριαρχία γίνεται έννοια νομική και δεν μπορεί να νοηθεί ως απόλυτη και απεριόριστη. Το κράτος συνεπώς κατέχει την αρμοδιότητα της

¹⁵ Η κλασική πολιτειολογική «θεωρία των τριών στοιχείων» (Drei-Elemente Lehre), που εισήγαγε το 1900 ο Γερμανός νομικός Georg Jellinek, αντιλαμβάνονταν το σύγχρονο αστικό κράτος να συγκροτείται στη βάση α) της εδαφικής κυριαρχίας (Staatsgebiet) , β) του έθνους (Staatsvolk) και γ) του κρατικού μονοπωλίου της βίας (Staatsgewalt).

¹⁶ Στην ελληνική μυθολογία άλλωστε το Κράτος και η Βία είναι αδέρφια τα οποία μάλιστα συνδράμουν στην τιμωρία του Προμηθέα όπως αναφέρεται στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου.

¹⁷ Μανιτάκης, Α., *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2009.

αρμοδιότητας, δηλαδή την αποκλειστική ικανότητα να προσδιορίζει το ίδιο τα όρια της δικαιοδοσίας και των αρμοδιοτήτων του.

Η κυριαρχία του κράτους, η οποία εκλαμβάνεται και ως αρχή συγκρότησης, ενοποίησης και νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, πηγάζει από την πρωτογενή εξουσία που διαθέτει το κράτος και η οποία έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά κατά τον Παντελή¹⁸: Πρώτον, η κρατική εξουσία εκπροσωπεί την ανώτατη θέληση στην κοινωνία καθώς όλες οι άλλες εξουσίες είναι κατώτερες και υποχωρούν αν συγκρουσθούν με την κρατική. Στο πλαίσιο αυτό το κράτος διαθέτει κατασταλτικούς μηχανισμούς ώστε να κάμπτει άλλη θέληση με την βία και τον καταναγκασμό. Έτσι, η κρατική εξουσία είναι ακαταγώνιστη δύναμη καθώς δεν μπορεί να την κάμψει κανείς με νομικά μέσα, παρά μόνο με ισχυρότερη βία, δηλαδή με επανάσταση. Δεύτερον, η κρατική εξουσία είναι αυτοδύναμη καθώς δεν αντλεί την ισχύ της από κάποια ανώτερη από την ίδια εξουσία και έχει την ικανότητα να επιβάλλεται με τα δικά της μέσα. Έτσι η κρατική εξουσία δεν παραχωρήθηκε από κάποια άλλη εξουσία, αντίθετα όλες οι άλλες εξουσίες είναι δοτές ή παράγωγες τις οποίες ανεγνώρισε η ίδια η κρατική εξουσία.

Η αυτοδυναμία της κρατικής εξουσίας εκπορεύεται από την ιδιότητα της ως ανώτατη εξουσία καθώς δεν νοείται μια εξουσία να παράγει μια άλλη ανώτερη από την ίδια. Τρίτον, η κρατική εξουσία είναι οργανωμένη ώστε να διαρκεί. Έτσι η κρατική βία διαφοροποιείται από την απλή βία ενώ η οργάνωση της βίας παρέχει στο κράτος το μονοπώλιο της νόμιμης βίας καθώς εντός της επικράτειας καταναγκασμό μπορεί να ασκεί μόνο το κράτος. Επιπλέον, η οργάνωση της κρατικής εξουσίας γίνεται με κανόνες δικαίου που την αποπροσωποποιούν, περιορίζουν την άσκηση της, την μορφοποιούν νομικά και την θεσμοποιούν. Παρά τα χαρακτηριστικά αυτά της κρατικής εξουσίας,

¹⁸ Παντελής, Α., *Εγχειρίδιο συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2007.

δηλαδή το γεγονός ότι είναι ανώτατη, αυτοδύναμη και οργανωμένη εξουσία, η ισχύς του κράτους δεν είναι απεριόριστη άλλα αντίθετα αυτοπεριορίζεται από τους κανόνες δικαίου ώστε να μην εκπέσει στο επίπεδο του αυθαιρέτου καταναγκασμού, από την φύση του αντικειμένου της δηλαδή τους ελεύθερους ανθρώπους, από άλλες κοινωνικές δυνάμεις υπό τον φόβο της εκτροπής καθώς και από το διεθνές δίκαιο.

1.2 Η ιστορική εξέλιξη του κράτους

Το κρατικό φαινόμενο είναι ένα ιστορικό φαινόμενο, το οποίο εμφανίστηκε υπό συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και προϋποθέσεις. Έτσι, το κράτος ως ιστορικό φαινόμενο υπόκειται σε διαρκείς αλλαγές και μετασχηματισμούς.

Το κράτος είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, η απαρχή του οποίου τοποθετείται το 1648 και σηματοδοτείται από την συνθήκη της Βεσφαλίας¹⁹ που τερμάτισε τον τριακονταετή θρησκευτικό πόλεμο στην Ευρώπη, όπως επισημαίνουν πολλοί αναλυτές του σύγχρονου κράτους. Η δημιουργία του κράτους συνδέεται άμεσα με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και την ανάδυση της αστικής τάξης. Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια τάση συγκέντρωσης της εξουσίας η οποία μέχρι τότε κατανέμεται σε διάφορους πόλους όπως οι ευγενείς, η εκκλησία, οι γαιοκτήμονες και οι συντεχνίες. Έτσι σταδιακά διαμορφώνονται εκείνες οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν την επιβολή του κράτους ως μιας μορφής πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας. Το κράτος ως ιστορικό φαινόμενο προϋποθέτει ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία, δηλαδή χώρα, λαό και οργάνωση πρωτογενούς εξουσίας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Τα τρία αυτά στοιχεία λοιπόν διαμορφώνονται κατά την περίοδο της απόλυτης

¹⁹ Η υπογραφή της συνθήκης της Βεσφαλίας έθεσε τα θεμέλια για την μετέπειτα γεωγραφική και ιστορική εξέλιξη της Ευρώπης καθώς έγινε η αιτία για την αποδυνάμωση των αυτοκρατοριών και την δημιουργία των πρώτων κυρίαρχων κρατών.

μοναρχίας καθώς ενοποιείται μια κρατική επικράτεια στο εσωτερικό της οποίας ασκείται η κρατική εξουσία και λειτουργεί η αγορά των εμπορευμάτων χωρίς τα εμπόδια των τοπικών συνόρων και την ασυντόνιστη δράση των τοπικών φεουδαρχικών εξουσιών. Διαμορφώνεται δηλαδή μία ενιαία, κεντρική και αποτελεσματική κρατική εξουσία, η γεωγραφική περιοχή γίνεται επικράτεια, ο πληθυσμός συγκροτείται σε λαό και αποκτά ένα νομικό δεσμό με την κρατική αυτή εξουσία²⁰.

Η ανάδυση του κράτους λοιπόν, συνδέεται με τις εξής μεταβολές, κατά τον Μαυροειδή.²¹ Πρώτον, με την σταδιακή αποδυνάμωση της φεουδαρχίας, δεύτερον, με την εξασθένιση της παποσύνης και του κοσμικού ρόλου της εκκλησίας, τρίτον, με την εμφάνιση ισχυρών μοναρχών που διαθέτουν ισχυρές πολιτικές δομές οι οποίες απορροφούν μικρότερες και ασθενέστερες, και τέλος με την ευκρινή αποτύπωση των συνόρων του κράτους. Ειδικότερα η συνθήκη της Βεσφαλίας υπήρξε η απαρχή της αναγνώρισης των κυρίαρχων κρατών στο πλαίσιο ενός διαμορφούμενου διεθνούς κρατοκεντρικού περιβάλλοντος. Σημαντικές μεταβολές επίσης που έδρασαν καταλυτικά στην ανάδυση του κράτους υπήρξαν η πλαισίωση του μονάρχη από διοικητικούς και στρατιωτικούς μηχανισμούς, η αποδυνάμωση της υπαίθρου και η ταυτόχρονη ενίσχυση των πόλεων, η ενδυνάμωση της αστικής τάξης που επιζητά πολιτική ισχύ, και τέλος η καθιέρωση εθνικών γλωσσών που αντικατέστησαν την λατινική και συνέβαλλαν στην ανάδειξη εθνικών ταυτοτήτων.

Παράλληλα με την εξέλιξη του κράτους αναπτύχθηκε και το έθνος και ιδιαίτερα μετά την Γαλλική Επανάσταση το 1789 το έθνος πολιτικοποιήθηκε και έγινε το νέο υποκείμενο της πολιτικής εξουσίας. Το έθνος, ως μια φανταστική κοινότητα ικανή να διαμορφώσει εθνική συνείδηση και να εξασφαλίσει πολιτισμική συνοχή, πολιτική ενότητα, συμμόρφωση και ομοψυχία

²⁰ Βενιζέλος, Ε., *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2008.

²¹ Μαυροειδής, Κ., *Οργάνωση και λειτουργία του κράτους*, Εκ. Μπόνια, Αθήνα, 2011.

έπαιξε ένα καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του κρατικού φαινομένου. Έτσι, η έννοια του έθνους έχει ιστορικά προσκολληθεί στο κράτος όπου η νεωτερική έννοια του τελευταίου αποδίδεται με τον όρο έθνος-κράτος. Ωστόσο οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται καθώς το κράτος είναι μια πολιτική έννοια ενώ το έθνος συνεχίζει να είναι μια μη πολιτική/νομική έννοια που δεν τυποποιεί δικαιώματα και υποχρεώσεις. Όμως το έθνος-κράτος έχει καθιερωθεί ως η μοναδική νόμιμη βαθμίδα πολιτικής δικαιοδοσίας καθώς επιτρέπει την σύμπτωση και την ταύτιση της κοινότητας και της πολιτείας η οποία εξασφαλίζει σταθερότητα καθώς ενεργοποιεί συναισθήματα αφοσίωσης, νομιμοφροσύνης και αλληλεγγύης.²²

Ωστόσο η συγκρότηση του έθνους-κράτους έχει περιέλθει σε κρίση καθώς η οικονομική και πολιτιστική παγκοσμιοποίηση δημιουργεί φυγόκεντρες δυνάμεις. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ε.Ε. ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη δείχνουν να έχουν εισέλθει σε μια μετα-κρατική και μετα-κυριαρχική περίοδο καθώς η άλλοτε ενιαία κρατική εξουσία έχει τεμαχιστεί και τμήματα αυτής εκχωρούνται σε υπερεθνικά όργανα. Έτσι, σύμφωνα με τους Τσινισιζέλη και Χρυσόχου²³ η Ε.Ε. χαρακτηρίζεται από μια πολυεπίπεδη διακυβέρνηση όπου η εξουσία επιμερίζεται ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης και όπου τα κράτη έχουν χάσει μέρος του πολιτικού ελέγχου καθώς δεν μονοπωλούν πια την διαδικασία λήψης αποφάσεων ενώ και η κυριαρχία έχει διαχυθεί στα ευρωπαϊκά όργανα. Με τον τρόπο αυτό η Ε.Ε. διεισδύει σε πτυχές της εθνικής κυριαρχίας και μετασηματίζει το έθνος-κράτος καθώς αυτό διατηρεί de jure την κυριαρχία του όμως de facto όμως παύει να αποτελεί τον κύριο δρώντα στην άσκηση της.

²² Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

²³ Τσινισιζέλης, Μ., Χρυσόχου, Δ., Η μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτείας: νέες κανονιστικές προσεγγίσεις, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

1.3 Θεωρίες κράτους

Το κράτος αποτελεί ένα θεμελιώδες κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό φαινόμενο το οποίο απασχόλησε και συνεχίζει να απασχολεί τόσο την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και τους διαμορφωτές πολιτικής. Στο υποκεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν κάποιες από τις σημαντικότερες θεωρίες και ρεύματα σκέψης που έχουν αναπτυχθεί για την κατανόηση και την ερμηνεία του κρατικού φαινομένου. Οι προσεγγίσεις που θα παρουσιαστούν αντλούνται κυρίως από το έργο του Heywood *Εισαγωγή στην πολιτική*²⁴ και του Σκουλά Γ. *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες*.²⁵

1.3.1 Η φιλελεύθερη προσέγγιση

Το σύγχρονο κράτος με τον τρόπο που έχει κυριαρχήσει στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες αντιστοιχεί σε φιλελεύθερες αντιλήψεις από τις οποίες προέκυψαν τόσο το αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό σύστημα όσο και η ισχύς του συντάγματος και της δικαιοκρατικής αρχής. Η φιλελεύθερη αντίληψη του κράτους ωστόσο διακρίνεται σε διάφορες κατηγορίες προσεγγίσεων που παρά τις διαφορές τους ανήκουν στην ίδια οικογένεια φιλελευθέρων θεωρήσεων.

Αναλυτικότερα, η πλουραλιστική θεώρηση του κράτους έχει σαφώς φιλελεύθερη καταγωγή. Στην αφετηρία της θεώρησης αυτής βρίσκεται, όπως τονίζει ο Heywood η αντίληψη ότι το κράτος ενεργεί ως ουδέτερος και αμερόληπτος διαιτητής στην κοινωνία. Στην πλουραλιστική προσέγγιση το κράτος αντιμετωπίζεται μάλλον αφαιρετικά αφού στη θέση μιας ενιαίας κρατικής μηχανής αναδεικνύονται ανεξάρτητοι από το κράτος θεσμοί όπως τα δικαστήρια, οι δημόσιες υπηρεσίες και ο στρατός. Υπό την έννοια αυτή, αγγλοσαξονικής προέλευσης, το κράτος ταυτίζεται περισσότερο με την

²⁴ Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

²⁵ Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

κυβέρνηση. Η καταγωγή της πλουραλιστικής θεωρίας εντοπίζεται στο έργο των θεωρητικών του κοινωνικού συμβολαίου του 17^{ου} αιώνα, όπως ο Thomas Hobbes και ο John Locke²⁶ οι οποίοι επικεντρώθηκαν στην ανάλυση της λογικής που υποκρύπτεται πίσω από την συμπεριφορά των ατόμων να υπακούουν και να σέβονται το κράτος. Στο πλαίσιο αυτό το κράτος προέκυψε ιστορικά ως ένα οικειοθελές κοινωνικό συμβόλαιο που αποδέχτηκαν τα άτομα ώστε να προστατευτούν από την αταξία, την ανασφάλεια και την βιαιότητα της φυσικής κατάστασης που μόνο η εγκαθίδρυση μιας κυρίαρχης εξουσίας θα επέτρεπε. Συνεπώς, στην φιλελεύθερη αυτή θεώρηση το κράτος εξασφαλίζει την τάξη και προστατεύει την ατομική ελευθερία από τις παραβιάσεις των υπολοίπων ατόμων. Η ουδετερότητα της δράσης του κράτους υποδηλώνει το γεγονός ότι ενεργεί προς το συμφέρον όλων των πολιτών και επομένως εκπροσωπεί το κοινό ή το δημόσιο συμφέρον. Αναλυτικότερα, όπως αναφέρει ο Heywood, ο Hobbes θεωρούσε ότι η τάξη μπορούν να εξασφαλιστεί μόνο μέσω της εδραίωσης ενός απόλυτου και χωρίς περιορισμούς κράτους που θα διέθετε απόλυτη εξουσία αναδεικνύοντας ουσιαστικά για τους πολίτες ένα δίλημμα μεταξύ απολυταρχισμού και αναρχίας. Αντίθετα, ο Locke υπήρξε περισσότερο μετριοπαθής υπερασπίζοντας την ιδέα για ένα περιορισμένο κράτος με ένα πολύ συγκεκριμένο σκοπό, δηλαδή την υπεράσπιση μιας ομάδας φυσικών ατομικών δικαιωμάτων.

Η φιλελεύθερη αντίληψη για το κράτος σηματοδοτεί την οριστική διάκριση μεταξύ του κράτους και κοινωνίας. Η προστασία των πολιτών έναντι της κρατικής παρέμβασης στην ελεύθερη δράση τους και η ανάγκη οριοθέτησης και περιορισμού της κρατικής εξουσίας ικανοποιήθηκαν με την καθιέρωση συντάγματος στο οποίο θεμελιώθηκε το κράτος δικαίου ως μηχανισμός αντιστάθμισης της κρατικής ισχύος. Η εξέλιξη των φιλελευθέρων αυτών

²⁶ Ο Thomas Hobbes (1588-1679) και ο John Locke (1632-1704) αποτελούν εξέχοντα μέλη του αγγλικού Διαφωτισμού.

αντιλήψεων οδήγησε σε μια πλουραλιστική θεώρηση η οποία υποστηρίζει ότι η εξουσία θα πρέπει να διαχέεται και να επιμερίζεται ευρέως και ισομερώς. Προς αυτή την κατεύθυνση το κράτος οφείλει να δέχεται την επιρροή διάφορων ομάδων και συμφερόντων όλων των κοινωνικών τάξεων και παράλληλα να μην μεροληπτεί υπέρ κάποιας συγκεκριμένης ομάδας ή συμφέροντος αλλά και να μην αναπτύσσει ιδιαίτερα κρατικά συμφέροντα διάφορα από εκείνα του συνόλου της κοινωνίας. Συνεπώς, όπως συμπεραίνει ο Heywood το κράτος μπορεί να ερμηνευτεί ως «μαξιλάρι» πού απορροφά με τρόπο ουδέτερο και παθητικό τις πιέσεις και τις δυνάμεις πού ασκούνται πάνω του από διάφορες κοινωνικές ομάδες και τάξεις.

Ωστόσο η δυνατότητα της ουδετερότητας και της μεροληψίας του κράτους αμφισβητήθηκε. Έτσι, η νέο-πλουραλιστική θεωρία με εκπροσώπους μεταξύ άλλων τους R. Dahl, C. Lindblom και ο J. K. Galbraith, όπως σημειώνει ο Heywood, υιοθέτησε μια περισσότερο κριτική στάση απέναντι στο κράτος θεωρώντας ότι τα σύγχρονα κράτη είναι πιο πολύπλοκα και λιγότερο ευαίσθητα στις ποικίλες πιέσεις που ασκούνται από διάφορες ομάδες. Στο πλαίσιο αυτό κάποιες ομάδες, όπως λ.χ. οι εκπρόσωποι των επιχειρήσεων απολαμβάνουν προνομιακή πρόσβαση στην κυβέρνηση και μέσω αυτής στην κρατική εξουσία, την οποία ωστόσο δεν διαθέτουν άλλες ομάδες. Επιπλέον, το κράτος διαθέτει και δικά του συμφέροντα τα οποία προωθεί εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.

Μια άλλη προσέγγιση στην οικογένεια της φιλελεύθερης προσέγγισης του κράτους ανήκει στην επονομαζόμενη Νέα Δεξιά και συνδέεται με κράτος «Λεβιάθαν»²⁷ το οποίο έλκει την καταγωγή του από τον πρώιμο ή κλασικό φιλελευθερισμό και μια ακραία μορφή ατομικισμού, σύμφωνα με τον Heywood. Σύμφωνα με την άποψη αυτή το κράτος αντί να είναι ουδέτερος και

²⁷ Ο όρος αυτός προέρχεται από το βιβλίο του Thomas Hobbes *Leviathan or the matter, form and power of a common wealth ecclesiastical and civil* που εκδόθηκε το 1651.

αμερόληπτος κριτής και διαιτητής, σύμφωνα με την πλουραλιστική προσέγγιση, αποτελεί μια υπερπροστατευτική γκουβερνάντα που επιδιώκει να επέμβει σε κάθε πλευρά της ανθρώπινης δράσης. Η αντίληψη αυτή ταυτίζεται με την αποστροφή στην οποιαδήποτε παρέμβαση τον κράτους στην οικονομική και κοινωνική ζωή καθώς το ενδεχόμενο αυτό θα απειλούσε τις ατομικές ελευθερίες. Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης το κράτος επιδιώκει συμφέροντα διακριτά από εκείνα της κοινωνίας ενώ η εξυπηρέτηση των συμφερόντων αυτών προϋποθέτουν την διαρκή επέκταση των αρμοδιοτήτων του κράτους και της παρέμβασής του. Υπό το πρίσμα αυτό οι θεωρητικοί της Νέας Δεξιάς ερμηνεύουν την στροφή προς τον κρατικό παρεμβατισμό του 20^{ου} αιώνα όχι ως υποχώρηση στις πιέσεις για οικονομική και κοινωνική ασφάλεια, ούτε ως ανάγκη σταθεροποίησης του καπιταλισμού μέσω της άμβλυνσης των ταξικών εντάσεων, αλλά εκδήλωση της εσωτερικής επεκτατικής δυναμικής του κράτους.

Ειδικότερα, η δυναμική αυτή, όπως παρουσιάζει ο Heywood, διαμορφώνεται τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς. Οι πιέσεις από την πλευρά της ζήτησης αναφέρονται στην ίδια την κοινωνία και εκδηλώνονται μέσω της εκλογικής δημοκρατίας όπου ο εκλογικός ανταγωνισμός ωθεί τα κόμματα και τους υποψηφίους τους σε πλειοδοσία υποσχέσεων για αύξηση των παροχών και άλλων προνομίων, μην λαμβάνοντας υπόψη μακροπρόθεσμη ζημιά που προκαλούν οι πολιτικές αυτές στην οικονομία. Οι πιέσεις υπό την πλευρά της προσφοράς αναφέρονται στο κράτος και ειδικότερα στο υπαλληλικό προσωπικό τον κρατικού μηχανισμού και στην θεωρία της κυβερνητικής υπερ-προσφοράς που αναπτύχθηκε από τους θεωρητικούς της δημόσιας επιλογής. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται μια κρατική ελίτ ανώτατης γραφειοκρατίας που δρα με ιδιοτελή τρόπο και έχει την ικανότητα να διαμορφώνει τη δράση των εκλεγμένων πολιτικών. Έτσι το κράτος παρουσιάζεται ως μια αυτόνομη οντότητα που επιδιώκει τα δικά της συμφέροντα τα οποία είναι διακριτά από εκείνα της κοινωνίας. Τα ιδιοτελή

αυτά γραφειοκρατικά συμφέροντα εξυπηρετούνται με την προώθηση της κρατικής παρέμβασης και την διεύρυνση της ίδιας της γραφειοκρατικής οργάνωσης, η οποία διασφαλίζει τις θέσεις των δημόσιων αξιωματούχων, αυξάνει τις αποδοχές τους, βελτιώνει τις προοπτικές τους και αναβαθμίζει το κύρος τους. Συμπερασματικά, έναν κράτος «Λεβιάθαν» βρίσκεται στον αντίποδα του πλουραλιστικού κράτους καθώς η εξυπηρέτηση των ιδιοτελών γραφειοκρατικών συμφερόντων παίρνει την θέση της αντίληψης του δημόσιου λειτουργήματος.

1.3.2 Η μαρξιστική προσέγγιση

Η μαρξιστική προσέγγιση του κράτους βρίσκεται στον αντίποδα της φιλελεύθερης αστικής αντίληψης που εκλαμβάνει το κράτος ως ουδέτερο διαιτητή των κοινωνικών ανταγωνισμών. Ειδικότερα, οι μαρξιστές θεωρούν ότι το κράτος είναι ένα εργαλείο ταξικής καταπίεσης μέσω του οποίου η άρχουσα τάξη καταστέλλει και υποτάσσει τις υπόλοιπες τάξεις. Η θεώρηση αυτή του κράτους αντανακλά τη σχέση βάσης και οικοδομήματος η οποία ερμηνεύεται από τον ιστορικό υλισμό²⁸. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Μαρξ άλλωστε στο έργο του *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων, το οποίο αντιστοιχεί σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών τους παραγωγικών δυνάμεων, αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, δηλαδή την βάση πάνω στην οποία θεμελιώνονται τα νομικά και πολιτικά εποικοδομήματα. Πράγματι, όπως σημειώνει ο Heywood ο Μαρξ θεωρεί το κράτος ως τμήμα του εποικοδομήματος αυτού το οποίο ωστόσο οροθετείται από την οικονομική βάση. Ωστόσο η σχέση αυτή μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος δεν είναι ξεκάθαρη. Αναλυτικότερα, όπως διαφαίνεται στο έργο του Μαρξ *H 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* το κράτος διατηρεί μια σχετική αυτονομία από το ταξικό σύστημα καθώς το κράτος έχει την

²⁸ Ο ιστορικός υλισμός εκπροσωπεί μια υλιστική αντίληψη για την ιστορία η οποία ουσιαστικά αντιστρέφει τον ιδεαλισμό του Χέγκελ.

δυνατότητα να επιβάλει την δική του βούληση χωρίς να εξυπηρετεί κατ' ανάγκη τα κεφαλαιοκρατικά ταξικά συμφέροντα. Ωστόσο, η αυτονομία αυτή καθίσταται σχετική γιατί, όπως σημειώνει ο Heywood, το κράτος συντηρεί το ταξικό σύστημα μεσολαβώντας στις ταξικές συγκρούσεις.

Συνεπώς προκύπτουν δύο διαφορετικές θεωρήσεις για το κράτος: η πρώτη, εκλαμβάνει το κράτος ως εργαλείο ταξικής καταπίεσης, και η δεύτερη ως ένας σχετικά αυτόνομος μεσολαβητικός μηχανισμός μεταξύ ταξικών αντιθέσεων. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις, το κράτος δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από την πάλη των τάξεων και την κοινωνική εξέλιξη. Στο πλαίσιο αυτό ο Μαρξ εκτιμά ότι οι κρατικές δομές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εποικοδομητικά κατά την μετάβαση από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό με την μορφή της *δικτατορίας του προλεταριάτου* η οποία θα έκαμπε οριστικά την αντίσταση της άρχουσας τάξης και θα εξασφάλιζε τα επαναστατικά κεκτημένα. Ωστόσο, το κράτος στη σκέψη του Μαρξ δεν είναι μια μόνιμη μορφή πολιτικής οργάνωσης, καθώς όσο θα εξασθενίζε ο ταξικός ανταγωνισμός τόσο θα υποδομούνταν και το κράτος.

Συμπερασματικά, η κλασική μαρξιστική προσέγγιση για το κεφαλαιοκρατικό κράτος δεν βασίζεται τόσο στις αντιλήψεις εκείνες που θεωρούν το κράτος έναν μηχανισμό ή εργαλείο στη διάθεση της κυρίαρχης τάξης, αλλά περισσότερο στην θεώρηση του κράτους ως ένα παράγοντα ισχύος, βίας και καταπίεσης, όπως επισημαίνει ο Σκουλάς.²⁹ Σε αυτό το πλαίσιο η κυρίαρχη τάξη δεν επιτελεί η ίδια τις απαραίτητες για την αναπαραγωγή της λειτουργίες, όπως λ.χ. η οικονομική εκμετάλλευση, η προστασία της ιδιοκτησίας, η διατήρηση της νομιμότητας και η καταστολή, με τον τρόπο που συνέβαινε κατά την περίοδο της φεουδαρχίας. Αντίθετα, σε συνθήκες

²⁹ Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

καπιταλισμού η κυρίαρχη τάξη εναποθέτει και μεταβιβάζει την νομική, πολιτική και κατασταλτική εξουσία σε έναν άλλο φορέα που είναι το αστικό κράτος.

Σύμφωνα με τον Σκουλά η μαρξιστική θεώρηση του κράτους μπορεί να διακριθεί σε τρεις αρχές και ειδικότερα στην κριτική του Μαρξ στον Χέγκελ, στην ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας για την κοινωνία και τέλος στις αναλύσεις του Μαρξ για ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες.

Αναλυτικότερα, ο Μαρξ αντέστρεψε τη διαλεκτική του Χέγκελ δίνοντας της έναν υλιστικό χαρακτήρα, εντοπίζοντας στο κέντρο της ιστορίας, όχι τις ιδέες, αλλά την υλική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων. Η θεωρία αυτή ονομάστηκε ιστορικός υλισμός όπως αναφέρθηκε και προηγουμένα. Θεμελιώδες στοιχείο του ιστορικού υλισμού είναι η αντίθεση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων η οποία αντανακλάται στην πάλη των τάξεων και κωδικοποιείται από τον μαρξισμό ως ο παράγοντας που κινεί την ιστορία. Με τον τρόπο αυτό οι υλικές συνθήκες της κοινωνίας γίνονται αντιληπτές ως η βάση της κοινωνικής δομής καθώς και της ανθρώπινης συνείδησης. Η διαπίστωση αυτή όμως συνεπάγεται το γεγονός ότι το κράτος ως μορφή οργάνωσης της πολιτικής κοινωνίας προσδιορίζεται ουσιαστικά από την κοινωνία των ιδιωτών και την δραστηριότητα τους στον χώρο της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό το κράτος δεν προκύπτει από την ανάπτυξη του πνεύματος αλλά αντιστοιχεί στις παραγωγικές σχέσεις. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται και η διαφορετική προσέγγιση του Μαρξ σε σύγκριση με τον Χέγκελ ο οποίος θεωρούσε ότι το κράτος είναι αιώνιο και υπερβαίνει την κοινωνία ως ιδεώδη, αλτρουιστική και ηθική οντότητα, όπως διασαφηνίζει ο Γ. Σκουλάς. Αντίθετα, ο Μαρξ θεωρεί το κράτος αποτέλεσμα των υλικών συνθηκών με βάση τις οποίες συντελείται η παραγωγή, κατανομή και κατανάλωση των αγαθών. Ο Μαρξ δηλαδή τοποθετεί το κράτος σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένα στάδια

ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων. Με τον τρόπο αυτό το συμπέρασμα το οποίο εξάγει ο Μαρξ είναι ότι το κράτος προσδιορίζεται από την κοινωνία, ενώ η κοινωνία με την σειρά της διαμορφώνεται από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις οι οποίες ενσωματώνονται σε αυτόν.

Συνεπώς, αφού σύμφωνα με τον Μαρξ το κράτος εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα των παραγωγικών σχέσεων στο χώρο της οικονομικής παραγωγής και άρα αποτελεί προϊόν αυτών των σχέσεων, δεν μπορεί να αντιπροσωπεύει το γενικό συμφέρον, ούτε και να είναι ένας ουδέτερος θεματοφύλακας των συμφερόντων ολόκληρης της κοινωνίας. Αντίθετα, το κράτος είναι η πολιτική έκφραση της ταξικής δομής των παραγωγικών σχέσεων και συνεπώς όσο η σύγχρονη αστική κοινωνία κυριαρχείται από την άρχουσα κεφαλαιοκρατική τάξη, το κράτος θα εκφράζει αυτή την κυριαρχία.³⁰ Στην πραγματικότητα, το κράτος μετατρέπεται το ίδιο σε μέσο ταξικής κυριαρχίας καθώς δεν μπορεί να δρα ανεξάρτητα από την ταξική πάλη. Όπως αναφέρει ο Σκουλάς Γ. ο Μαρξ είχε αρχικά υιοθετήσει τις ιδέες των φιλόσοφων του διαφωτισμού που αντιλαμβάνονταν το κράτος ως μια ηθική οντότητα αμέτοχη και ουδέτερη στα επιμέρους εγωιστικά συμφέροντα και προορισμένη να εκπροσωπεί τα συμφέροντα μιας κοινωνικής συλλογικότητας.

Όμως στη συνέχεια, η αντίληψη του επηρεάστηκε από τις ιδιόρρυθμες συνθήκες που επικρατούσαν στο πρωσικό κράτος στη Γερμανία όπου το κράτος ελέγχονταν από μια προ-καπιταλιστική κυρίαρχη τάξη παρά την ολοένα ανερχόμενη αστική τάξη και όπου ο ρόλος της εξουσίας δεν ήταν φεουδαρχικός παρά του ότι άνηκε στους ευγενείς. Οι διαπιστώσεις αυτές οδήγησαν τον Μαρξ

³⁰ Η μαρξιστική θεωρία του κράτους, ύστερα από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, καταδικάστηκε εξαιτίας της συνολικής απόρριψης του μαρξισμού, με αποτέλεσμα να περιορισθεί η προοπτική αμφισβήτησης του καπιταλιστικού κράτους.

στο συμπέρασμα ότι το κράτος αναλαμβάνει τον ρόλο να εμποδίζει την διάσπαση της κοινωνίας οροθετώντας και χαλιναγωγώντας τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Ωστόσο η διευθέτηση των ανταγωνισμών αυτών εποπτεύεται από το καπιταλιστικό τρόπο ώστε να αναπαράγεται η κυριαρχία της ισχυρότερης τάξης, δηλαδή της αστικής κυρίαρχης τάξης. Με τον τρόπο αυτό το κράτος μεσολαβεί και μετασχηματίζει την οικονομική ισχύ της αστικής τάξης και σε πολιτική ισχύ ικανή να κάμψει αντίθετες βουλήσεις, να εκμεταλλευτεί την εργατική τάξη και να την καταπιέσει.

Η τρίτη αρχή της θεώρησης του καπιταλιστικού κράτους από τον Μαρξ ταυτίζεται με την αντίληψη ότι το κράτος αποτελεί ένα εργαλείο καταστολής που διαθέτει η αστική τάξη. Πράγματι, η διευθέτηση των ταξικών συγκρούσεων από το κράτος με σκοπό την διατήρηση της κοινωνικής ομαλότητας και την αναπαραγωγή της αστικής κυριαρχίας δεν εκφράζει μόνο την ταξικότητα του κράτους αλλά και την κατασταλτική του λειτουργία, όπως υπογραμμίζει ο Γ. Σκουλάς. Η ιδιότητα αυτή του κράτους συνδέεται άμεσα με το μονοπώλιο της οργανωμένης φυσικής καταπίεσης και άσκησης βίας που διαθέτει. Όμως στην περίπτωση αυτή η καταπίεση και η βία λαμβάνει πολιτικό χαρακτήρα, εμφανίζεται ως θεσμοθετημένη βία, υποτάσσεται στις αρχές του κράτους δικαίου και ενσωματώνεται στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό η εμφάνιση του αστικού κράτους συνεπάγεται έναν αναγκαίο διαχωρισμό της βίαιης καταπίεσης εκ μέρους της εξουσίας από την κοινωνία ως σύνολο.

Η απαραίτητη αυτή βία για τη διεκπεραίωση των λειτουργιών της καπιταλιστικής κοινωνίας και ο καταναγκασμός θα πρέπει να ελέγχεται από την κοινή γνώμη ώστε να προστατεύεται η κοινωνία και το κράτος δικαίου. Όμως από την στιγμή που η εξουσία διαχωρίζεται από την κοινότητα, η βία και ο καταναγκασμός μετατρέπεται σε αναπόσπαστη λειτουργία του κράτους η οποία επιτρέπει σε μια ομάδα ή τάξη να χρησιμοποιήσει τη κρατική εξουσία ως μέσο και εργαλείο καταπίεσης άλλων ομάδων ή τάξεων. Συνεπώς η μαρξιστική

θεώρηση αντιλαμβάνεται τη φύση του κράτους ως ένα κατασταλτικό μηχανισμό στη διάθεση της αστικής τάξης. Όμως ο Μαρξ δεν αποσαφηνίζει αν θεωρεί το κράτος εργαλείο της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης σε πεδία πέραν της καταστολής και του εξαναγκασμού. Ειδικότερα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* διαπιστώνουν ότι η αστική τάξη μπόρεσε να κατακτήσει την πολιτική εξουσία και να αλώσει το κοινοβουλευτικό κράτος καθιστώντας την εκτελεστική εξουσία μια επιτροπή διαχείρισης των ζητημάτων της αστικής τάξης. Στο πλαίσιο του αντιπροσωπευτικού συστήματος οι κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις χρησιμοποιούν τους δημοκρατικούς θεσμούς ως εργαλείο δημιουργίας ψευδών αντιλήψεων για τη συμμετοχή των πολιτών στο κράτος καθώς οι ίδιες εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή των σχέσεων εργασίας - κεφαλαίου στο χώρο της παραγωγής διαφυλάσσοντας την οικονομική τους εξουσία. Αντίθετα οι κυριαρχούμενες τάξεις διεξάγουν αγώνες ώστε οι δημοκρατικοί θεσμοί να αποκτήσουν έναν νέο περιεχόμενο διευρύνοντας τα όρια του δημοκρατικού ελέγχου σε όλο το φάσμα της κοινωνίας. Βέβαια μια τέτοια εξέλιξη θα απειλούσε τις κυρίαρχες καπιταλιστικές τάξεις καθώς η διεύρυνση της δημοκρατίας θα υπονόμει τα συμφέροντα και την αναπαραγωγή τους. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται ότι ο ταξικός χαρακτήρας του κράτους δεν προεξοφλεί ποια κοινωνική τάξη θα κατακτήσει την εξουσία καθώς οι μορφές του κράτους σχηματίζονται από την ίδια την ταξική σύγκρουση.

Συνεπώς δημιουργείται ένα θεμελιώδες ερώτημα αναφορικά με τον βαθμό στον οποίο η κρατική εξουσία ελέγχεται από την κυρίαρχη αστική τάξη, ώστε να ερμηνεύεται εύλογα ως όργανο της. Στο ερώτημα αυτό υπάρχουν τρεις κατηγορίες απαντήσεων όπως αναφέρει ο Σκουλάς Γ. Η πρώτη από αυτές ανήκει στον Άγγλο ερευνητή R. Miliband,³¹ ο οποίος προσπαθώντας να

³¹ Ο R. Milliband και ο E. Hobsbawn υπήρξαν από τους πιο διακεκριμένους μαρξιστές στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

επιβεβαιώσει τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους υποστήριξε ότι η κρατική διοίκηση συνιστά μια κατακερματισμένη εξουσία που ενοποιείται από μια κρατική ελίτ, η οποία έχει την ίδια ταξική προέλευση με την κυρίαρχη αστική τάξη και η οποία επικυρώνει την αναπαραγωγή και την διαιώνιση της ταξικής κυριαρχίας εντός της κοινωνίας. Έτσι, αφού τα άτομα που καταλαμβάνουν τις καίριες υψηλόβαθμες θέσεις νομοθετικής, δικαστικής, εκτελεστικής και διοικητικής, εξουσίας ανήκουν στην ίδια κυρίαρχη τάξη, τότε το κράτος γίνεται εργαλείο της τάξης αυτής. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου οι ανώτατες κρατικές θέσεις δεν καταλαμβάνονται από μέλη της αστικής τάξης, η συμπεριφορά των ατόμων αυτών δεν διαφοροποιείται από εκείνη της αστικής τάξης εξαιτίας της κοινής τους μόρφωσης και εκπαίδευσης αλλά και της ενσωμάτωσης τους στα συμφέροντα και τις αξίες της. Έτσι, το κράτος καθίσταται όργανο της αστικής κυριαρχίας αφού ελέγχεται και στελεχώνεται από την αστική τάξη. Η δεύτερη κατηγορία απαντήσεων επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η κυρίαρχη αστική τάξη κατέχει τα μέσα παραγωγής και συνεπώς αποκτά τα μέσα και την δυνατότητα προνομιακής πρόσβασης στο κράτος και επιρροής στις ασκούμενες πολιτικές του ώστε να εμποδίζεται η απειλή της πρωτοκαθεδρίας της. Τέλος, η τρίτη κατηγορία εμπεδώνεται στην αντίληψη ότι αφού το ίδιο το κράτος συμμετέχει και παρεμβαίνει ενεργά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τότε δεν μπορεί παρά να ενεργεί ως όργανο της αστικής τάξης που ελέγχει την παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, το κράτος, παρά το γεγονός ότι δρα υπό την καθοδήγηση της αστικής τάξης, διαθέτει κάποιο βαθμό αυτονομίας και ελευθερίας κατά την άσκηση της εξουσίας ώστε να δρα ανεμπόδιτο από τις κυρίαρχες ή τις κυριαρχούμενες τάξεις και να προστατεύει τελικά τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.

Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τις μορφές του κράτους ως αντανάκλαση των ταξικών ανταγωνισμών μιας εποχής και συνεπώς θεωρεί το κράτος ως μια δύναμη αποξενωμένη και αυτονομημένη από την κοινωνία η οποία αποτρέπει

τις καταπιεσμένες εργαζόμενες τάξεις να απελευθερωθούν. Έτσι, η χειραφέτηση της εργατικής τάξης και η μετάβαση στον σοσιαλισμό δεν προϋποθέτει μόνο την ένοπλη βίαιη επανάσταση αλλά και την αποδόμηση του μηχανισμού της κρατικής εξουσίας και του ίδιου του κράτους, όπως σημειώνει ο Σκουλάς Γ. Το κράτος, ως προϊόν της ταξικής πάλης, συνιστά την ένοπλη ισχύ της κυρίαρχης αστικής τάξης και την ικανότητα καταστολής της επανάστασης των εργατών. Συνεπώς, η κρατική μηχανή θα πρέπει να εξουδετερωθεί κατά το ξέσπασμα της επανάστασης και όχι απλά να καταληφθεί από τους εργάτες όπως αναφέρει ο Λένιν³² στο έργο του *Κράτος και Επανάσταση*. Ο Μαρξ αναφέρει στο έργο του ότι κατά τα πρώτα στάδια της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό, όπου η ύπαρξη ανταγωνιστικών συμφερόντων δεν έχει εξαλειφθεί ακόμη, η διατήρηση μιας μορφής κρατικής εξουσίας είναι απαραίτητη ώστε η εργατική τάξη να επιβάλει την βούληση της. Συνεπώς, της εξαφάνισης του κράτους θα προηγείται ένα εργατικό κράτος το οποίο και θα είναι η τελευταία ιστορικά μορφή του κράτους πρώτου αυτό ατροφήσει και σταδιακά εξαλειφθεί.

Όπως γίνεται κατανοητό από την προηγούμενη ανάλυση η μαρξιστική θεώρηση του κράτους χαρακτηρίζεται από αμφισημίες ως προς την σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ κράτους και κυρίαρχης τάξης εξαιτίας της έλλειψης μιας συστηματικής θεωρίας του Μαρξ από την οποία προέκυψαν ανταγωνιστικές ερμηνείες στο εσωτερικό της μαρξιστικής παράδοσης. Έτσι η μαρξιστική προσέγγιση στο κρατικό φαινόμενο ενσωματώνει δύο τάσεις: η μία αναγάγει το κράτος σε όργανο ταξικής κυριαρχίας γενικά και η άλλη αναγάγει το κράτος σε εκδήλωση της καπιταλιστικής κυριαρχίας συγκεκριμένα. Από τις τάσεις αυτές προκύπτουν και η αντίθεση στην αξιολόγηση του ρόλου του κράτους κατά την μετάβαση στον κομμουνισμό. Ειδικότερα στην πρώτη περίπτωση το κράτος

³² Γνωστή άλλωστε είναι η ρήση του Λένιν ότι «Όσο υπάρχει κράτος δεν υπάρχει ελευθερία. Όταν υπάρχει ελευθερία, δεν υπάρχει κράτος».

θεωρείται απαραίτητη μορφή πολιτικής οργάνωσης για την επαναστατική επικράτηση του προλεταριάτου, ενώ στην δεύτερη η κατάλυση του κράτους θεωρείται περιεχόμενο και στόχος της ίδιας της προλεταριακής επανάστασης.

1.3.3 Η γκραμσιανή προσέγγιση

Ο Αντόνιο Γκράμσι υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους μαρξιστές στοχαστές του 20^{ου} αιώνα το έργο του οποίου απέκλινε από το σοβιετικό μοντέλο και ανέδειξε ζητήματα που η παραδοσιακή μαρξιστική και σοσιαλιστική σκέψη είχαν υποβαθμίσει ή ακόμη και αγνοήσει. Όπως σημειώνει ο Σκουλάς Γ., ο Γκράμσι συστηματοποίησε με τρόπο ορθολογικό όσα ζητήματα δεν αποσαφηνίζονταν στο έργο του Μαρξ και ενίσχυσε τον ίδιο τον μαρξισμό έναντι των λαθών που είχε ακολουθήσει το εργατικό κίνημα τόσο με τον ρεβιζιονισμό της Β΄ Διεθνούς από τους Κάουτσκι και Μπέρνσταϊν³³ όσο και με την κατεύθυνση που είχε λάβει ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός στην ΕΣΣΔ υπό την καθοδήγηση του Λένιν και του Στάλιν στη συνέχεια. Το έργο του Γκράμσι επικεντρώνεται στην αναζήτηση ενός επαναστατικού μαρξισμού και μιας διεισδυτικής προσέγγισης για την λειτουργία του κράτους. Στο πλαίσιο αυτό η γκραμσιανή σκέψη αναδεικνύει την ανάγκη μιας κουλτούρας που δεν θα αδρανοποιεί τους ανθρώπους αλλά αντίθετα θα επιτρέπει την κατάκτηση από τις εργαζόμενες τάξεις μιας ανώτερης συνείδησης και μιας κατάλληλης παιδείας με την διαμεσολάβηση των διανοουμένων. Ωστόσο κάτι τέτοιο απαιτεί οι διανοούμενοι να έχουν αποκτήσει συνείδηση των κοινωνικών τους συνθηκών και να έχουν ανασυνθέσει στη δική τους πρακτική στα ζητήματα που οι ταξικές κοινωνίες διαφοροποιούν, όπως λ.χ. τη φιλοσοφία και την πολιτική.

Η μεγάλη συμβολή του Γκράμσι στην μαρξιστική σκέψη ήταν η αντίληψη του για τον ρόλο της ιδεολογικής χειραγώγησης ο οποίος αντιπαρέρχονταν την καταστολή και τον εξαναγκασμό. Ειδικότερα, η αστική

³³ Οι Κάουτσκι και Μπέρνσταϊν υπήρξαν ηγετικές φυσιογνωμίες της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας.

κυριαρχία διατηρείται μέσω της ηγεμονίας, δηλαδή του πολιτικού ελέγχου και της πνευματικής χειραγώγησης στην οποία το κράτος διαδραματίζει τον κυρίαρχο ρόλο όπως σημειώνει ο Heywood. Όπως αναφέρει ο Σκουλάς Γ., στην γκραμισιανή σκέψη η αστική τάξη μπορεί να διατηρηθεί στην εξουσία ακόμα και στις περιπτώσεις όπου τα κόμματα και οι θεσμοί που την εκφράζουν έχουν αποδυναμωθεί καθώς η πολιτισμική ηγεμονία της αστικής τάξης χαρακτηρίζεται από διάρκεια. Η διάρκεια αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η ηγεμονία της αστικής ιδεολογίας διαχέεται στο σύνολο της κοινωνίας όχι μόνο μέσω του κράτους αλλά και των ιδιωτικών οργανώσεων. Στο πλαίσιο αυτό ο Γκράμσι προτείνει στο προλεταριάτο την ανάδειξη μιας αντι-ηγεμονίας που θα ανατρέψει την ηγεμονία της αστικής τάξης.

Σε αυτή την προσέγγιση το κράτος θεωρείται ένα εργαλείο το οποίο δεν αντιπροσωπεύει τα καθολικά συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου και είναι ένας διακριτός από την κοινωνία πρόσκαιρος θεσμός ο οποίος θα μετασηματιστεί. Όπως σημειώνει ο Σκουλάς Γ. στο έργο του Γκράμσι *Τετράδια της φυλακής*³⁴ διακρίνονται τα τέσσερα χαρακτηριστικά του κράτους και ειδικότερα ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του κράτους ως εργαλείο, μερικό, υποδεέστερο και πρόσκαιρο. Αναλυτικότερα, το κράτος ως εργαλείο και όργανο κατασκευάστηκε από την κυρίαρχη τάξη με αποτέλεσμα να το χειραγωγεί και να το κατευθύνει σε αντιστοιχία με την βούληση της. Το κράτος ως μερικό εκφράζει όχι γενικά αλλά αποκλειστικά ταξικά συμφέροντα τα οποία συνιστούν το θεμέλιο του κράτους. Επιπλέον, το κράτος διευθύνεται και ελέγχεται από μια ελίτ ή από την κοινωνία των ιδιωτών.

Η γκραμισιανή σκέψη επεξεργάζεται τον μαρξισμό όμως με έναν καινοτόμο τρόπο εντελώς διαφορετικό από τις προσεγγίσεις που είχαν επικρατήσει μέχρι τότε με αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της μαρξιστικής

³⁴ Κατά την διάρκεια της φυλάκισης του ο Γκράμσι συμπλήρωσε 33 τετράδια, που περιλάμβαναν 2.848 πυκνογραμμένες σελίδες, μέρος των οποίων διασώθηκε και εκδόθηκε στην συνέχεια.

θεωρίας. Έτσι ο Γκράμσι, όπως αναφέρει ο Σκουλάς Γ. (1996)³⁵ προσπάθησε να αντιμετωπίσει τις τάσεις που είχαν εδραιωθεί, δηλαδή το μεταφυσικό βολонταρισμό και τον κοινωνικό ντετερμινισμό. Ως προς την πρώτη τάση, που συνδεόταν με την λενινιστική παράδοση και τους επαγγελματίες επαναστάτες ως πρωτοπορία, θεωρούσε την ηγεσία πανίσχυρη, επαναστατική και παντογνώστη, ικανή να παρέχει λύσεις σε όλα τα ζητήματα, σε αντίθεση με τις εργαζόμενες τάξεις που θεωρούνταν άβουλες, ανίσχυρες και ανίκανες για σκέψη και για επίλυση προβλημάτων. Ως προς την δεύτερη τάση, ο κοινωνικός μετασχηματισμός γινόταν αντιληπτός με τρόπο μηχανιστικό μεταδίδοντας παθητικότητα στο προλεταριάτο καθώς η ανατροπή του καπιταλισμού θεωρείται αναπόφευκτη εξέλιξη.

Ο Γκράμσι προσεγγίζει το κράτος με έναν τρόπο που διαφοροποιείται από την παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη καθώς το κράτος δεν είναι υποταγμένο στην αστική κοινωνία ούτε σε υποδεέστερη θέση. Πράγματι, το κράτος διαθέτει σύμφωνα με τον Γκράμσι την ικανότητα να καθορίζει και να ελέγχει την αστική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό η λειτουργία του κράτους περιλαμβάνει μια συνεχή εξέλιξη και υπέρβαση των ασταθών ισορροπιών μεταξύ των συμφερόντων της κυρίαρχης ομάδας και των κυριαρχούμενων ομάδων. Το αστικό κράτος, στο βαθμό που δεν υποσκάπτει την αστική κυριαρχία, επιτρέπει μια σχετική εγγύηση ορισμένων οικονομικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων. Έτσι, όπως σημειώνει ο Γ. Σκουλάς ο εγγυητικός ρόλος αυτός του κράτους συμβιβάζεται με την επιβολή της βούλησης των κυρίαρχων τάξεων, δηλαδή με την πολιτική υπεροχή των κυρίαρχων τάξεων αναφορικά με το κράτος. Με τον τρόπο αυτό το κράτος μπορεί να εγγυάται τα οικονομικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων τα

³⁵ Σκουλάς, Γ., «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος», *Θέσεις*, τεύχος 57, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1996.

οποία είναι αντίθετα με τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπονομεύονται τα πολιτικά της συμφέροντα. Η γκραμσιανή αυτή προσέγγιση ανακαινίζει τον μαρξισμό ως προς την θεώρηση του κράτους. Η καινοτομία της γκραμσιανής σκέψης του μαρξισμού είναι ότι η κοινωνία των πολιτών για τον Μαρξ εντάσσεται στην βάση ή υποδομή, ενώ το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων για τον Γκράμσι εντάσσεται στο εποικοδόμημα. Για τον Μαρξ το άθροισμα των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την οικονομική βάση της κοινωνίας πάνω στην οποία οικοδομείται το νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα. Σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνία των πολιτών είναι ο χώρος που ενσωματώνει τις υλικές συναλλαγές των ατόμων σε κάποιο ορισμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων καθώς και την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα αυτού του σταδίου ανάπτυξης. Συνεπώς η κοινωνία πολιτών υπερβαίνει το κράτος, αφού καθορίζει την οργάνωση τους και τους σκοπούς του σε συμφωνία πάντα με τις σχέσεις παραγωγής σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης. Αντίθετα, για τον Γκράμσι η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί την βάση αλλά το εποικοδόμημα., το οποίο αποτελεί το σύνολο των ιδεολογικών και πολιτιστικών σχέσεων, της πνευματικής και διανοητικής ζωής αλλά και της πολιτικής έκφραση αυτών, όπως καταλήγει ο Σκουλάς Γ.

Σε αυτό το καθοριστικό σημείο ο Γκράμσι εισαγάγει την έννοια της ηγεμονίας για να ερμηνεύσει την άποψη ότι το κράτος δεν μπορεί να εγγυάται μονόπλευρα τα οικονομικά συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης, παρά το γεγονός ότι τα κρατικά συμφέροντα είναι αντίστοιχα με τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει γιατί το κράτος πρέπει να παρέχει εγγυήσεις σε ορισμένα οικονομικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων ώστε να αποσπά την συναίνεση τους. Αυτή η γκραμσιανή αντίληψη βρίσκεται στον αντίποδα του παραδοσιακού μαρξισμού καθώς αναδεικνύει το προβάδισμα του ιδεολογικού εποικοδομήματος απέναντι στην βάση καθώς και το προβάδισμα

της κοινωνίας των πολιτών απέναντι στο κράτος. Ειδικότερα, κατά τον Γ. Σκουλά, η έννοια της ηγεμονίας υπογραμμίζει την σημασία της ιδεολογίας στο πλαίσιο της ταξικής πάλης και της ταξικής εκμετάλλευσης. Η έννοια της ηγεμονίας αναφέρεται στην υπεροχή και ισχύ της κυρίαρχης τάξης να επιβάλλει στην κοινωνία την ιδεολογία, την κοσμοαντίληψη και τις προτιμήσεις της μέσω μιας διεργασίας πολιτικής, ηθικής και πνευματικής καθοδήγησης που καταλήγει στην απόσπαση της συναίνεσης των κυριαρχούμενων τάξεων αλλά και στην διαμόρφωση των συμφερόντων και των αναγκών των κυριαρχούμενων τάξεων.³⁶

Η διαδικασία αυτή επιτυγχάνει την επιδιωκόμενη συναίνεση τόσο αποτελεσματικότερα όσο λιγότερο εκτεταμένη είναι η χρήση βίας και εξαναγκασμού. Ωστόσο η συναινετική αυτή σχέση που εδραιώνει η ηγεμονία χαρακτηρίζεται από μια εσωτερική δυναμική καθώς λ.χ. μια οικονομική και κοινωνική κρίση μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένες ή αποτυχημένες επιλογές της κυρίαρχης τάξης μέσω του κράτους, με αποτέλεσμα μια κρίση ηγεμονίας η οποία από-νομιμοποιεί τις προσπάθειες υπέρβασης και αποκατάστασης της ομαλότητας.

Στη σκέψη του Γκράμσι μια τέτοια κρίση ηγεμονίας μπορεί να μετασηματίσει το κράτος. Ειδικότερα, στην παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση μια κρίση κινητοποιεί ένα επαναστατικό κόμμα με σκοπό να αφυπνίσει τη συνείδηση των εργαζομένων και να αντιμετωπίσει κρατική εξουσία, όμως στην γκραμισιανή αντίληψη η ανικανότητα του κράτους να διατηρήσει την ηγεμονία της άρχουσας αστικής τάξης θεωρείται σημαντικότερη. Πράγματι, ο Γκράμσι πιστεύει ότι οι εργαζόμενες τάξεις ακόμα και αν ελέγξουν το κράτος δεν θα καταφέρουν να μετασηματίσουν την κοινωνία εάν πρώτα δεν καταφέρουν, να

³⁶ Οι μηχανισμοί ηγεμονίας περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων το σχολείο, τον Τύπο, την εκκλησία, τις συνδικαλιστικές ενώσεις αλλά και όλο το δίκτυο των ενώσεων και δραστηριοτήτων, κρατικών και ιδιωτικών.

αποκτήσουν συνείδηση και να επιβάλουν την ιδεολογική τους ηγεμονία σε όλους τους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Η άσκηση βίας και ο κρατικός έλεγχος δεν αρκούν για να κατακτήσουν και να διατηρήσουν την εξουσία. Όπως καταλήγει ο Σκουλάς Γ. η πνευματική και ηθική ηγεμονίας αποτελεί μια μορφή εξουσίας που παρέχει νομιμοποίηση και συναίνεση, εξασφαλίζει την σταθερότητα και θεμελιώνει την άσκηση εξουσίας, χωρίς να θεωρούνται απαραίτητα τα βίαια μέσα επιβολής της.³⁷ Έτσι, ο Γκράμσι, αναδεικνύοντας την σημασία της ιδεολογικής ηγεμονίας απέδωσε αξία στο εποικοδόμημα, σε αντίθεση με την παραδοσιακή μαρξιστική προσέγγιση που επικεντρώνεται στην οικονομική βάση, και κατάφερε να ερμηνεύσει την πρωτοκαθεδρία του καπιταλισμού και την συναίνεση προς αυτόν ακόμη και των κυριαρχούμενων εργατικών τάξεων.

1.3.4 Η νεομαρξιστική προσέγγιση

Η νεομαρξιστική θεώρηση του κράτους αναπτύχθηκε μεταπολεμικά εξαιτίας της αποτυχίας τόσο της σοβιετικής στρατηγικής όσο και της σοσιαλδημοκρατίας και επηρεάστηκε κυρίως από τον στρουκτουραλισμό, ένα ρεύμα σκέψης το οποίο προκρίνει την άποψη ότι η ανθρώπινη δράση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο μέσα από ένα δίκτυο δομών στο οποίο συμμετέχουν οι άνθρωποι χωρίς να το συνειδητοποιούν. Οι σημαντικότεροι εκφραστές αυτού του ρεύματος ως προς την εφαρμογή του στην θεώρηση του κράτους είναι ο Αλτουσέρ και ο Ν. Πουλαντζάς.

Αναλυτικότερα, ο Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι είναι λανθασμένη η άποψη ότι οι άνθρωποι είναι τα πραγματικά υποκείμενα της ιστορίας. Στην πραγματικότητα, οι ανθρώπινες δράσεις καθορίζονται από τις δομές της κοινωνίας, οι οποίες ενυπάρχουν σε κάθε εκδήλωση των δράσεων αυτών, σύμφωνα με την αλτεσουριανή άποψη, όπως αναφέρει ο Σκουλάς Γ. Υπό το

³⁷ Σκουλάς Γ. «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος», *Θέσεις*, τεύχος 57, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1996.

πρίσμα αυτό ο άνθρωπος μεταβάλλεται σε ένα αδρανές και παθητικό υποχείριο της κοινωνικής δομής η οποία και αναλαμβάνει τον ρόλο του ιστορικού υποκειμένου έτσι όπως εκφράζεται από τις παραγωγικές σχέσεις. Δηλαδή ο Αλτουσέρ αφαιρεί από τον άνθρωπο την έννοια του δρώντος ατόμου και απορρίπτει την έννοια των ατόμων ως υποκειμένων και δημιουργών της ιστορίας τους. Αντίθετα, υποκείμενα της ιστορίας θεωρούνται οι παραγωγικές σχέσεις ή πιο συγκεκριμένα οι κοινωνικές τάξεις, ενώ τα δρώντα άτομα ενεργούν ελεύθερα αλλά χωρίς να επηρεάζουν το εποικοδόμημα. Επιπλέον, εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο του έργου του Αλτουσέρ είναι η απόρριψη του οικονομικού ντετερμινισμού και η εδραίωση της σχετικής αυτονομίας του πολιτικού και ιδεολογικού εποικοδομήματος από την οικονομική βάση.

Με βάση αυτήν την αντίληψη ο Αλτουσέρ προσεγγίζει το κράτος όχι υπό το πρίσμα του κλασικού μαρξισμού όπου θεωρείται μια μηχανή καταστολής ικανή να επιτρέπει στις κυρίαρχες τάξεις να εξασφαλίζουν την κυριαρχία τους έναντι των κυριαρχούμενων. Ο Αλτουσέρ συσχετίζει την κρατική εξουσία με τον κρατικό μηχανισμό καθώς διαπιστώνει ότι η ταξική σύγκρουση περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα του κράτους, δηλαδή της πολιτικής εξουσίας. Έτσι, όπως σημειώνει ο Σκουλάς Γ., ο Αλτουσέρ διαχωρίζει την κρατική εξουσία από τους μηχανισμούς του κράτους και διακρίνει την κατασταλτική λειτουργία από τους λεγόμενους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Αναλυτικότερα, ενώ οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους χρησιμοποιούν βία, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί, δηλαδή οι σχολικοί, θρησκευτικοί και οικογενειακοί θεσμοί, χρησιμοποιούν ως μέσο την ιδεολογία. Στην αλτουσεριανή προσέγγιση η επινόηση της ιδεολογίας δεν έχει ιστορικές καταβολές και άρα υπερβαίνει όλους τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει την φανταστική σχέση των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους. Ωστόσο, ορισμένοι από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους όπως διαπιστώνει ο Αλτουσέρ

εμπεδώνουν την κυρίαρχη ιδεολογία και αναπαράγουν τις σχέσεις παραγωγής προς όφελος βέβαια της κυρίαρχης τάξης. Όπως αναφέρει ο Αλτουσέρ³⁸ η κυρίαρχη ιδεολογία που διαμορφώνεται από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης καθώς η κυρίαρχη αστική τάξη επιδιώκει να επιτύχει τους σκοπούς της αντιμαχόμενη την παλιά κυρίαρχη ιδεολογία που επιβιώνει αλλά την νέα ιδεολογία της κυριαρχούμενης τάξης που αναζητά να οργανωθεί. Έτσι, μέσω των ιδεολογικών αυτών μηχανισμών του κράτους η αστική τάξη αντιμετωπίζει παλιές και νέες τάσεις και μορφές, εγκαθιδρύει την ηγεμονία της αναπαράγοντας τις υλικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της ύπαρξής της. Ο αγώνας για την κυρίαρχη ιδεολογία είναι διαρκής και σχηματοποιείται στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων.

Με αφετηρία τα αξιώματα του στρουκτουραλισμού ο Ν. Πουλαντζάς ανέπτυξε την δική του προσέγγιση ως προς το κρατικό φαινόμενο. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Ν. Πουλαντζάς απέρριψε πτυχές του ορθόδοξου μαρξισμού ασκώντας κριτική απέναντι στον οικονομισμό και τον βολονταρισμό και παράλληλα αποσύνδεσε τον ολοκληρωτισμό της ΕΣΣΔ από την μαρξιστική θεωρία. Το έργο του Ν. Πουλαντζά επικεντρώνεται κυρίως σε δύο άξονες, πρώτον, στην ανάλυση των κοινωνικών τάξεων και, δεύτερον, στην έρευνα για τη λειτουργία και τον ρόλο του κράτους στην ταξική πάλη. Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνει ο Σκουλάς Γ. ο Ν. Πουλαντζάς διερευνά τις επιπτώσεις της ταξικής πάλης πάνω στο κράτος αλλά και την επίδραση του κράτους πάνω στη διαμόρφωση της ταξικής σύγκρουσης. Ο Ν. Πουλαντζάς με βάση την σχέση αυτή διαμόρφωσε μια δική του θεωρία για το κράτος η οποία συλλαμβάνει το κράτος με τον τρόπο που προσδιορίζεται από την ταξική πάλη. Η θεωρία αυτή χρησιμοποιεί και συστηματοποιεί την αλτουσεριανή έννοια της σχετικής

³⁸ Αλτουσέρ, Λ., «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους», *Θέσεις*, τεύχος 21, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1987 (μετάφραση άρθρου του 1976).

αυτονομίας του κράτους και υποτάσσει την αυτονομία αυτή στην αναγκαιότητα της ταξικής σύγκρουσης καθώς το αστικό κράτος έχει έναν υποχρεωτικό ρόλο στην πάλη των τάξεων για την εξυπηρέτηση του οποίου θα πρέπει να διατηρεί μια σχετική αυτονομία. Η συνεισφορά του Ν. Πουλαντζά στην ανάπτυξη μιας νεομαρξιστικής θεώρησης του κράτους είναι εξαιρετικά μεγάλη καθώς το έργο του αναβάθμισε την σημασία του κράτους στην μαρξιστική αντίληψη που θεωρώντας το εποικοδόμημα παραγνώρισε την λειτουργία τους. Ειδικότερα, ο Ν. Πουλαντζάς ανέπτυξε περισσότερο την έννοια της σχετικής αυτονομίας και της έδωσε αυστηρό χαρακτήρα καθιστώντας σαφές ότι το κράτος είναι αποφασιστικής σημασίας για την διαμόρφωση των ταξικών αγώνων. Αναλυτικότερα, με αφετηρία την έννοια της ηγεμονίας του Γκράμσι και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του Αλτουσέρ, καταλήγει, όπως αναφέρει ο Γ. Σκουλάς, να θεωρεί το κράτος ως ένα σύνολο αντικειμενικών δομών διαιρεμένου σε τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, το κράτος δεν είναι ούτε ένα εποικοδόμημα που μηχανιστικά αντανάκλα την βάση αλλά ούτε και ένα υποκείμενο με συμφέροντα ανεξάρτητα από τους ταξικούς σχηματισμούς. Στην πραγματικότητα, το κράτος είναι μια υλική θεσμική μορφή η οποία συμπυκνώνει ταξικές σχέσεις και συνεπώς μετατρέπεται σε ένα πεδίο σύγκρουσης και ανταγωνισμών, το οποίο παίζει σημαντικό ρόλο στην εμπέδωση και στην αναπαραγωγή της ταξικής κυριαρχίας. Έτσι, ο Ν. Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται το κράτος ως το κέντρο άσκησης πολιτικής εξουσίας και ως παράγοντα πολιτικής συμπύκνωσης και ενοποίησης της συνολικής οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας της κυρίαρχης τάξης επί των κυριαρχούμενων.³⁹

Στην σκέψη του Ν. Πουλαντζά το γεγονός ότι το κράτος είναι σχετικά αυτόνομο του επιτρέπει να συνιστά τον θεσμό μέσω του οποίου εμπεδώνονται

³⁹ Μηλιός, Γ., «Από τη συντριβή της κρατικής μηχανής στην κρίση και μετεξέλιξη του κράτους», *Θέσεις*, τεύχος 30, Ιανουάριος – Μάρτιος 1990.

τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης ως γενικά συλλογικά συμφέροντα, επιτυγχάνοντας παράλληλα να λειτουργεί ως παράγοντας συνοχής της αστικής τάξης αλλά και ως παράγοντας διάσπασης της εργατικής τάξης. Βέβαια το κράτος είναι ταξικό και συνεπώς οφείλει να εκπροσωπεί την κυρίαρχη τάξη, δηλαδή την αστική, και να εξυπηρετεί το μακροπρόθεσμο συμφέρον του συνόλου της αστικής τάξης παρά το γεγονός ότι η αστική τάξη δεν είναι ενιαία και αποτελείται από μερίδες κεφαλαίου με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα. Όμως το κράτος πρέπει να διατηρεί πάντα μια αυτονομία από τις τάξεις που συναποτελούν την κοινωνία ώστε να πραγματώνεται η σχετική αυτονομία και το κράτος να εκπληρώνει το ρόλο του, δηλαδή να οργανώνει και να εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον της αστικής τάξης. Ειδικότερα, ο ρόλος του κράτους, όπως αναλύει ο Ν. Πουλιαντζάς⁴⁰ σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης είναι να οριοθετεί το πεδίο της ταξικής σύγκρουσης και των σχέσεων παραγωγής, να οργανώνει τις σχέσεις ιδιοκτησίας, να θεσμοποιεί και να εγκαθιδρύει την πολιτική επικυριαρχία, να κωδικοποιεί τις μορφές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας αλλά και κάθε κοινωνικής πραγματικότητας στο εσωτερικό μιας ταξικής κοινωνίας.

Με τον τρόπο αυτό ο Ν. Πουλιαντζάς απορρίπτει ως ψευδο-δίλλημα για το αν το κράτος γίνεται αντιληπτό ως εργαλείο ή ως υποκείμενο, καθώς μια τέτοια προσέγγιση ακυρώνει την σχετική του αυτονομία. Αναλυτικότερα, όπως σημειώνει ο Σκουλάς Γ., στην περίπτωση όπου το κράτος εκλαμβάνεται ως εργαλείο η κυρίαρχη τάξη ελέγχει ένα τέτοιο κράτος μέσω της επιρροής ομάδων πίεσης, ενώ στην περίπτωση όπου το κράτος εκλαμβάνεται ως υποκείμενο τότε το κράτος υποτάσσει τις κυρίαρχες τάξεις υπό την επιρροή του. Στη συνέχεια, στην πρώτη περίπτωση η κυρίαρχη τάξη απορροφά το κράτος αδειάζοντας το από την εξουσία, ενώ στη δεύτερη περίπτωση το κράτος

⁴⁰ Πουλιαντζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.

αντιστέκεται στην κυρίαρχη τάξη και ανακαταλαμβάνει την εξουσία. Όμως το κράτος για τον Ν. Πουλαντζά αποτελεί την υλική συμπύκνωση μιας σχέσης ταξικών σχέσεων εξουσίας ενώ η ίδια η κρατική πολιτική εκδηλώνεται ως συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των τάξεων και αποτελεί συνισταμένη των ταξικών αντιθέσεων που ενσωματώνονται στην ίδια τη δομή του κράτους. Έτσι, αφού το κράτος προορίζεται να αναπαράγει τις ταξικές διαιρέσεις δεν μπορεί να είναι ούτε κράτος εργαλείο αλλά ούτε και κράτος υποκείμενο. Το κράτος δηλαδή δεν αποτελεί ένα ενιαίο θεσμό αλλά είναι δομικά διαιρεμένο και η κρατική πολιτική χαρακτηρίζεται, όπως αναφέρει ο Γ. Σκουλάς, από εσωτερικές αντιφάσεις και αντιθέσεις που αντανακλούν τόσο τις ταξικές αντιθέσεις όσο και τις ενδο-ταξικές αντιθέσεις της κυρίαρχης τάξης. συνεπώς η λειτουργία του κράτους δεν είναι αποτέλεσμα μιας απλής επικυριαρχίας πάνω στο κράτος ή της συγκροτημένης βούλησης της άρχουσας τάξης. Αντίθετα, η κυρίαρχη ιδεολογία λαμβάνει πρακτικές μορφές οι οποίες δρουν συνεκτικά σε όλο το φάσμα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ

2.1 Ορισμοί της κοινωνίας πολιτών

Η κοινωνία των πολιτών είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται συχνά στην δημόσια συζήτηση όμως ο ορισμός της παραμένει σχετικά ασαφής. Μια γενική προσέγγιση της έννοιας αυτής θα περιέγραφε την κοινωνία των πολιτών ως τον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες, όπου οργανώνονται ομάδες με σκοπό την συλλογική δράση για την εξυπηρέτηση και την ικανοποίηση των κοινών τους συμφερόντων, αιτημάτων και αξιών ασκώντας επίδραση στην διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων. Στην κοινωνία των πολιτών εμπεριέχονται διάφορες οργανώσεις με διαφορετικούς βαθμούς τυπικότητας, αυτονομίας και ισχύος. Οι οργανώσεις αυτές περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων εργοδοτικές ενώσεις, συνδικάτα, επαγγελματικούς συλλόγους, μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), ομάδες προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιβαλλοντικές και καταναλωτικές οργανώσεις, κοινωνικά κινήματα, επιτροπές κατοίκων και τοπικές συνελεύσεις, φιλανθρωπικά ιδρύματα και δεξαμενές σκέψης.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών προϋποθέτει τον διαχωρισμό μεταξύ της κοινωνίας και του κράτους. Με το δεδομένο αυτό, μια ενεργή κοινωνία πολιτών συμβάλει στην ενίσχυση της συμμετοχικής δημοκρατίας, στον εμπλουτισμό της σε ποιότητα και σε δυναμική, στην διασφάλιση των δικαιωμάτων των πολιτών καθώς και στην ανάπτυξη του δημόσιου δημοκρατικού διαλόγου. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών δρα ως ανάχωμα στην κρατική αυθαιρεσία και χειραγώγηση και αντισταθμίζει τις συγκεντρωτικές κρατικές ροπές, ενώ την ίδια στιγμή διαφυλάσσει τις κυβερνήσεις από τον κίνδυνο διολίσθησης στην τυραννία της πλειοψηφίας. Συνεπώς, η εμπάθυνση της κοινωνίας πολιτών συνεισφέρει στην καλύτερη διακυβέρνηση και στην βελτίωση της αντιπροσώπευσης. Ιδιαίτερα, σε μια περίοδο παρακμής των ιδεολογιών και των κομμάτων, η κοινωνία των πολιτών ενθαρρύνει την πολιτική συμμετοχή, εμπλουτίζει τους πολίτες με υπευθυνότητα, αναδεικνύει τον εθελοντισμό, καθορίζει ως ένα βαθμό την πολιτική ατζέντα και συμβάλει στην νομιμοποίηση των δημόσιων πολιτικών.⁴¹

Η έννοια και το περιεχόμενο της κοινωνίας πολιτών έχει γίνει αντικείμενο διάφορων πολλαπλών αλλά και αντικρουόμενων ερμηνειών. Το πρόβλημα αυτό στην προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών οφείλεται ωστόσο στην ιστορική περίοδο εντός της οποίας επιχειρείται η ερμηνεία της έννοιας αυτής. Πράγματι το ιστορικό πεδίο ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών συνεπάγεται διαφορετικό περιεχόμενο, προσανατολισμό και το εύρος των δραστηριοτήτων της κοινωνίας πολιτών. Παρακάτω παρουσιάζονται μερικές προσεγγίσεις της έννοιας της κοινωνίας πολιτών.

Αρχικά, οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, Locke και Rousseau αναφέρονται στην κοινωνία πολιτών ως κυριαρχία της τάξης σε μια φυσική

⁴¹ Bale, T., *Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης – Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2011.

κατάσταση όπου τα άτομα οργανώνονται, πέρα από τις επιμέρους ομαδοποιήσεις όπως λ.χ. η οικογένεια, σε μια συλλογική οντότητα που διέπεται από νόμους. Υπό αυτή την έννοια η κοινωνία πολιτών προσεγγίζει το ίδιο το κράτος καθώς τα άτομα εισέρχονται εκούσια στην συλλογική οντότητα και την διευθετούν μέσα από την συλλογική βούληση που εκφράζεται στο κράτος. Αντίθετα, ο Hegel αποκαλεί κοινωνία πολιτών την προ-πολιτική κοινωνία όπου κυριαρχεί φυσική και ηθική διαφθορά και η οποία προηγείται της πολιτικής οργάνωσης και του σχηματισμού του κράτους. Στο μαρξιστικό σύστημα σκέψης η κοινωνία των πολιτών και το κράτος αποτελούν μια θεμελιώδη διαλεκτική αντίθεση. Στο σχήμα αυτό το κράτος αποτελεί το εποικοδόμημα και η κοινωνία πολιτών την βάση που περιλαμβάνει το σύνολο των υλικών συναλλαγών των ατόμων, δηλαδή όλη την εμπορική και βιομηχανική ζωή σε κάποιο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.⁴²

Αναφορικά με τις πιο σύγχρονες εφαρμογές του όρου της κοινωνίας των πολιτών, ο Ν. Μουζέλης⁴³ δίνει δύο ορισμούς. Ειδικότερα, η κοινωνία των πολιτών ορίζεται ως το ενδιάμεσο στρώμα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων ή αλλιώς μεταξύ του κράτους και των πολιτών. Το ενδιάμεσο αυτό στρώμα αποτελείται από οργανώσεις που από την μια πλευρά προστατεύουν τους πολίτες από τον κρατικό αυταρχισμό, και από την άλλη πλευρά προστατεύουν τις εκλεγμένες κυβερνήσεις από τις λαϊκιστικές πιέσεις. Όταν σε ένα πολιτικό σύστημα απουσιάζουν τα αυτόνομα ενδιάμεσα αυτά στρώματα ή οργανώσεις, τότε ούτε κυβερνώντες δεν έχουν τα μέσα να αντισταθούν σε επιζήμιες λαϊκιστικές πιέσεις αλλά ούτε και οι πολίτες διαθέτουν τα μέσα να προστατευθούν από την κρατική χειραγώγηση. Ωστόσο ο ορισμός αυτός για την κοινωνία των πολιτών έχει μια αδυναμία. Πράγματι, τα

⁴² Carnoy, M., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.

⁴³ Μουζέλης, Ν., «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών – Πολύσημικότητα και πολλαπλότητα», *το Βήμα*, 14 Δεκεμβρίου 1997.

ενδιάμεσα στρώματα θεωρούνται ότι συμβάλλουν θετικά στην επικράτηση της λογικής και της σύνεσης στον δημόσιο χώρο, όμως πολλές φορές οι ίδιες αυτές οργανώσεις υπονομεύουν την κατάσταση αυτή. Έτσι, τα ενδιάμεσα στρώματα που συναποτελούν την κοινωνία των πολιτών παρατηρείται συχνά ότι δεν μπορούν να επιτελέσουν την αρχική τους λειτουργία καθώς είναι πιθανό να επιδιώκουν στόχους αντίθετους στην προστασία των πολιτών από την κρατική αυθαιρεσία και την προστασία του κράτους από επιζήμιες απαιτήσεις.

Εναλλακτικά, σύμφωνα με τον Μουζέλη, η κοινωνία των πολιτών μπορεί να οριστεί ως ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς. Σε αντίθεση με τον προηγούμενο ορισμό που αναφέρεται σε ένα πολιτικό χώρο, στην περίπτωση αυτή λαμβάνεται υπόψη έναν ευρύτερο χώρο αποτελούμενο από θεσμούς, ομάδες και οργανώσεις τα συμφέροντα των οποίων χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες σχέσεις ισχύος. Έτσι, στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ αγοράς και κράτους εντοπίζονται εκτός από πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Συνεπώς, η μελέτη του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών στις σύγχρονες διαφοροποιημένες καπιταλιστικές κοινωνίες θα πρέπει συμπεριλάβει και αυτές τις παραμέτρους.

Ο Gellner⁴⁴ θεωρεί την κοινωνία των πολιτών χαρακτηριστικό των ανοιχτών κοινωνιών και την αντιπαραβάλλει με την κατάσταση που ίσχυε στα ολοκληρωτικά κράτη της ΕΣΣΔ. Αναλυτικότερα, περιγράφει την κοινωνία των πολιτών ως μια ιδέα θεσμικού και ιδεολογικού πλουραλισμού που εμποδίζει την εγκαθίδρυση μονοπωλίων εξουσίας και αντισταθμίζει τους θεσμούς εκείνους, όπως το κράτος, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τέτοια μονοπώλια. Έτσι η κοινωνία των πολιτών ορίζεται από τον Gellner ως ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος και να εμποδίζουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει την κοινωνία, χωρίς όμως να

⁴⁴ Gellner, E., *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοι της*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.

το εμποδίζουν να εκπληρώνει τον ρόλο τους ως εγγυητή της ειρήνης και της ασφάλειας.

Ωστόσο, η κοινωνία των πολιτών δεν εκλαμβάνεται πάντοτε ως μια θετική συνεισφορά στην αντιπροσώπευση και στην δημοκρατία, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ως το προσωπείο μιας συγκεκαλυμμένης επικυριαρχίας η οποία μεταμφιέζει τους αστικούς θεσμούς σε ουδέτερους, όπως διατείνεται η μαρξιστική προσέγγιση. Σε αυτό το ρεύμα σκέψης αλλά με σημαντικές καινοτομίες, ο Γκράμσι θεωρεί την κοινωνία πολιτών ως έναν χώρο σχηματισμού και αναπαραγωγής των αστικών αξιών και ως ένα πεδίο ανταγωνισμού των κοινωνικών ομάδων για ιδεολογική ηγεμονία, όπως αναλύει ο Μαγκλάρας.⁴⁵

Έτσι, η κοινωνία πολιτών εμφανίζεται ως ένας χώρος στον οποίο επαναπροσδιορίζονται οι σχέσεις κράτους και οικονομίας υπό τους όρους ενός ανταγωνισμού που εκδηλώνεται μέσω της ηγεμονίας. Όμως ο Γκράμσι, σε αντίθεση με τον Μαρξ, διαχωρίζει την έννοια της κοινωνίας πολιτών από το πλαίσιο της οικονομικής αλληλεπίδρασης καθώς ενώ στον Μαρξ αποτελεί τμήμα της δομής ο Γκράμσι θεωρεί την κοινωνία πολιτών υπερδομή. Υπό την έννοια αυτή η χρησιμότητα της κοινωνίας πολιτών μπορεί να εντοπιστεί στην λειτουργία του ως ανάχωμα της ηγεμονικής και ιδεολογικής κυριαρχίας της αστικής τάξης. Πράγματι, η κατάλυση του αστικού κράτους προϋποθέτει την διάλυση των πολλαπλών διαμεσολαβήσεων μεταξύ του κράτους και του πολίτη, που λειτουργούν ως μηχανή παραγωγής της απαραίτητης συναίνεσης και ως ένας ιδεολογικός μηχανισμός που εξασφαλίζει την επικυριαρχία της αστικής τάξης. Έτσι, κατά τον Γκράμσι, η ιδεολογική και ηθική ηγεμονία της

⁴⁵ Μαγκλάρας, Β., *Συναίνεση και υποταγή - Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το πολιτικό και την κοινωνία πολιτών*, Επιστημονικό συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2007.

αστικής τάξης εκφράζεται μέσα από τη συναίνεση που αποσπάται από την κοινωνία πολιτών και τους φορείς της.

2.2 Οι ομάδες πίεσης ή ομάδες συμφερόντων

Όπως αναφέρει ο Lagroye⁴⁶ μια ομάδα ατόμων κινητοποιείται και δρα ως σύνολο με βάση κοινά κίνητρα, κοινά συμφέροντα και προφανώς κοινούς στόχους. Η σημαντικότερη ιδιότητα αυτού του συλλογικού δρώντα που μορφοποιείται δεν εδράζεται στο ζήτημα των ατομικών κινήτρων και των ατομικών προδιαθέσεων που υποκινούν την συμμετοχή σε μια συλλογική δράση, αλλά περισσότερο στα χαρακτηριστικά της ομάδας. Στο πλαίσιο αυτό οι ομάδες που διαπιστώνεται ότι διαθέτουν τη μεγαλύτερη ικανότητα υπεράσπισης των συμφερόντων τους, είναι εκείνες που έχουν ήδη συγκροτηθεί μέσω δικτύων αλληλεγγύης. Πράγματι, τα άτομα δεν θα είχαν την ευκαιρία να εκδηλώσουν την εμπιστοσύνη και την πίστη που είναι απαραίτητα για την δημιουργία μιας οργάνωσης, παρά μόνο εφόσον τις είχαν ήδη βιώσει σε άλλα δίκτυα και εστίες αλληλεγγύης.

Τα χαρακτηριστικά της ομάδας μπορούν να αναλυθούν με άξονα δύο παραμέτρους: τις εσωτερικές σχέσεις της ομάδας και τις σχέσεις της ομάδας με άλλες ομάδες. Υπό την έννοια αυτή, κατά τον Lagroye, θεμελιώδης προϋπόθεση της συλλογικής δράσης είναι η ικανότητα οργάνωσης της ομάδας στην βάση ταχτικών και δομημένων σχέσεων ανάμεσα σε απομονωμένα και διάσπαρτα άτομα. Έτσι, η πυκνότητα των δικτύων σχέσεων που διαρθρώνουν μια ομάδα και εννοούν την κινητοποίηση της είναι προαπαιτούμενο της συλλογικής δράσης η οποία μετατρέπει την κινητοποιούμενη ομάδα σε συλλογικό συντελεστή που καθορίζεται κυρίως από τον τρόπο οργάνωσης του.

⁴⁶ Lagroye, J., Francois, B., Sawicki, F., *Πολιτική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Δαρδανός, Αθήνα, 2008.

Οι συγκρότηση των ομάδων με βάση αυτές τις συνδέσεις αλληλεγγύης είναι ιδιαίτερα ποικίλες και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τις οικογενειακές σχέσεις που επεκτείνονται ως την μακρινή συγγένεια και είναι ικανές να οδηγήσουν σε δεσμούς φιλίας, τις επαγγελματικές σχέσεις που εκτείνονται σε τακτικές δραστηριότητες αλληλοβοήθειας καθώς και σε άλλες κοινές δραστηριότητες, την οικειότητα που προκαλεί η συνεχής επίσκεψη χώρων όπως λ.χ. η εκκλησία. Τα δίκτυα αυτά συνιστούν πλαίσια εκμάθησης των κοινωνικών ρόλων, λειτουργούν ως φορείς διακίνησης πληροφοριών και πεποιθήσεων αλλά και μεταδίδουν την γνώση που έχει συσσωρευτεί. Με τον τρόπο αυτό τα δίκτυα μετατρέπονται σε μηχανισμούς συγκρότησης ομάδων, κινητοποίησης και συλλογικής δράσης.

Σε αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο της συλλογικής πολιτικής δράσης, η κοινωνία πολιτών αποτελεί μια μορφή αντιπροσώπευσης του πολιτικού συστήματος. Ως τέτοια λοιπόν εκφράζει τις διαιρέσεις των σύγχρονων κοινωνιών οι οποίες αντανακλώνται στις διάφορες ομάδες που ενεργοποιούνται στην κοινωνία των πολιτών. Δηλαδή το σύνολο των ομάδων αυτών αποτελούν την κοινωνία πολιτών. Γενικότερα, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της σχολής της Φρανκφούρτης η συγκρότηση ομάδων είναι ένα ενδογενές χαρακτηριστικό των κοινωνιών καθώς διαπιστώνεται μια ένταση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία η οποία το εμποδίζει να ενσωματωθεί απευθείας στο κοινωνικό σύνολο χωρίς να ενσωματωθεί πρώτα σε ενδιάμεσες βαθμίδες.⁴⁷

Στο πεδίο της πολιτικής ωστόσο η έννοια της ομάδας απομακρύνεται από τις κοινωνιολογικές της προσεγγίσεις και περιγράφει ομάδες που με πολιτικά μέσα προωθούν τα αιτήματα και τα συμφέροντα τους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ορισμός και η ταξινόμηση των ομάδων είναι μια περίπλοκη υπόθεση η οποία προκαλεί σύγχυση. Ειδικότερα στην

⁴⁷ Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

βιβλιογραφία η πιο συνήθης ορολογία που δίνεται στις ομάδες αφορά τις *ομάδες συμφερόντων* και τις *ομάδες πίεσης* οι οποίες τελικά καταλήγουν να χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημες παρά τις δευτερευούσης σημασίας εννοιολογικές διαφοροποιήσεις. Έτσι η ομάδα πίεσης ή συμφερόντων μπορεί να οριστεί ως μια οργανωμένη ομάδα που με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων της ασκεί πιέσεις στην πολιτική εξουσία.⁴⁸ Ακολουθεί μια ταξινόμηση των διάφορων ομάδων όπως την περιγράφει ο Σκουλάς Γ.⁴⁹ στην οποία περιλαμβάνονται οι θεσμικές ομάδες, οι κοινοτικές ομάδες και οι συνεργατικές ή συνεταιριστικές ομάδες.

2.2.1 Θεσμικές ομάδες

Οι θεσμικές ομάδες αφορούν ομάδες που είναι ενσωματωμένες στον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό οι οποίες επιδιώκουν να επηρεάσουν την κρατική πολιτική εντός του μηχανισμού αυτού. Συνεπώς δεν διαθέτουν ανεξάρτητη δράση σε σύγκριση με άλλες ομάδες όμως μπορούν να συγκροτήσουν ισχυρές ομάδες ώστε να προωθήσουν τα συντεχνιακά τους συμφέροντα. Δηλαδή τα άτομα τα οποία εργάζονται σε κάποια δημόσια υπηρεσία συγκροτούν παράλληλα και μια θεσμική ομάδα. Έτσι, παρατηρείται ότι στις περιπτώσεις συγκρότησης θεσμικών ομάδων υπάρχει μια σύγκλιση μεταξύ των συμφερόντων αυτών και των επιδιώξεων του κρατικού μηχανισμού. Οι θεσμικές ομάδες συγκροτούν αυτόματα μια ομάδα πίεσης χωρίς να προ-απαιτείται από τα μέλη της κάποια σχετική δήλωση. Η δράση των θεσμικών ομάδων δεν περιορίζεται στην υπεράσπιση των συμφερόντων των μελών τους και στην αντανάκλαση των κρατικών μεταρρυθμίσεων που ενδεχομένως τα θίγουν, αλλά και στην τροποποίηση της κυβερνητικής πολιτικής στο πλαίσιο άλλων θεσμών ή τμημάτων της δημόσιας διοίκησης. Σε πολιτεύματα με ανεπαρκή δημοκρατικά

⁴⁸ Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.

⁴⁹ Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

χαρακτηριστικά ο ανταγωνισμός των θεσμικών ομάδων παίζει ιδιαίτερο ρόλο καθώς είναι από τους λίγους τρόπους έκφρασης συμφερόντων. Όμως και στα δημοκρατικά καθεστώτα οι θεσμικές ομάδες σχηματίζουν συχνά μια γραφειοκρατική ελίτ η οποία έχει την δύναμη να υπαγορεύει πολιτικές ή να εμποδίζει την δράση των κυβερνήσεων.

2.2.2 Κοινοτικές ομάδες

Η συμμετοχή των ατόμων στις κοινοτικές ομάδες δεν εξαρτάται από την συνειδητή στρατολόγηση του σε αυτές αλλά με κριτήριο τον τόπο προέλευσης, την θρησκεία, την συγγένεια κ.α. Τέτοιου τύπου ομάδες περιλαμβάνουν τις φυλές, τις εθνικές ομάδες, τις μειονότητες ή την οικογένεια. Στις ομάδες αυτές η εγγραφή των ατόμων γίνεται αυτόματα χωρίς επιλογή προσχώρησης. Η συμμετοχή σε μια κοινοτική ομάδα συνεπάγεται την διαμόρφωση δεσμών με τα υπόλοιπα μέλη οι οποίοι εκφράζουν τα συλλογικά τους συμφέροντα. Αυτού του τύπου οι κοινοτικές ομάδες συνεχίζουν να ασκούν ακόμη και σήμερα επιρροή στην κυβερνητική πολιτική.

2.2.3 Συνεργατικές ή συνεταιριστικές ομάδες

Οι ομάδες αυτά σχηματίζονται όταν άτομα ενώνουν την ισχύ τους για να επιδιώξουν κοινά αλλά περιορισμένης κλίμακας συμφέροντα. Σημαντικό χαρακτηριστικό των συνεργατικών ομάδων είναι η οργάνωση η οποία θεωρείται απαραίτητη τόσο για την συμμετοχή και την συνοχή των μελών τους, όσο και για την άρθρωση και την αποτελεσματικότητα στην υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Οι ομάδες αυτές διακρίνονται σε δύο υπο-κατηγορίες: τις εργοδοτικές οργανώσεις και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ειδικότερα, οι εργοδοτικές οργανώσεις αφορούν τους επιχειρηματίες και τους εργοδότες, δηλαδή την ομάδα εκείνων των συμφερόντων που συνδέονται με την κυριότητα και ιδιοκτησία του κεφαλαίου. Οι ομάδες αυτές σχηματίστηκαν ώστε να δημιουργήσουν κοινό μέτωπο ενάντια στις συνδικαλιστικές οργανώσεις και το κράτος, και πιο συγκεκριμένα ενάντια στην πίεση των συνδικάτων των

εργαζομένων και την πίεση της κρατικής πολιτικής. Όμως το κράτος δεν είναι σε θέση να επιτελέσει τον ουδέτερο ρόλο που απαιτείται στις διαπραγματεύσεις για την διευθέτηση των μισθών και των εργασιακών σχέσεων, καθώς το ίδιο το κράτος είναι εργοδότης στις περιπτώσεις όπου έχει στην ιδιοκτησία του και διευθύνει τις επιχειρήσεις του δημόσιου τομέα. Έτσι, στην σύγχρονη εποχή, το κράτος συμμετέχει στην διευθέτηση των εργασιακών ζητημάτων μέσα από το σύστημα των εργασιακών σχέσεων, το οποίο αποτελείται από τρεις βασικούς δρώντες και ειδικότερα, τις εργοδοτικές οργανώσεις των επιχειρήσεων, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις της εργασίας και τις κρατικές αρμόδιες υπηρεσίες. Στο σύστημα αυτό το κράτος συμβάλλει στην άμβλυνση των ταξικών συγκρούσεων και στην ευρύτερη κοινωνική συναίνεση.

Αναλυτικότερα, ως προς τις εργοδοτικές οργανώσεις, ο θεμελιώδης στόχος της οργάνωσης των εργοδοτών είναι η βελτίωση των συνθηκών της παραγωγικής διαδικασίας έτσι ώστε αυτή να εκτελείται αδιασάλευτα και αποδοτικά χωρίς απεργίες και άλλες διαμάχες ανάμεσα στους εργαζομένους και την επιχείρηση ή ανάμεσα στην επιχείρηση και την κρατική πολιτική. Στην αντίπαλη πλευρά, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις αποτελούν ισχυρές ομάδες πίεσης οι οποίες εκπροσωπούν τους εργαζομένους. Σε αντίθεση με τις εργοδοτικές ομάδες που παρουσιάζουν καλή οργάνωση με συνοχή και ενότητα, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις παρουσιάζουν χαλαρή οργάνωση αλλά και μια διάσπαση εξαιτίας του ιδεολογικού και πολιτικού προγράμματος στο οποίο στηρίζεται συχνά η οργάνωση των συνδικάτων.⁵⁰ Η διάσπαση αυτή αν μελετηθεί στο πλαίσιο της πλουραλιστικής θεωρίας είναι κάτι θετικό καθώς η κοινωνία χωρίζεται σε πολλά μέρη και διακρίνεται από την πολλαπλότητα των ομάδων που συγκροτούν τη σύγχρονη κοινωνία. Έτσι, κάθε άτομο ανήκει

⁵⁰ Στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστικό ότι σε πορείες διαμαρτυρίας που διοργανώνονται τα διάφορα εργατικά σωματεία συγκεντρώνονται και διαδηλώνουν ακόμη και σε διαφορετικά σημεία αποδυναμώνοντας την ισχύ της εργατικής τάξης εξαιτίας της διάσπασης αυτής που εκφράζεται και σε άλλα επίπεδα.

συγχρόνως σε πολλές ομάδες που προωθούν ποικίλα και συχνά αντίθετα μεταξύ τους αιτήματα. Αυτές όμως οι συγκρούσεις αντί να διχάζουν τα άτομα, τα ενώνουν και υπό την έννοια αυτή η πολιτική δράση των ομάδων ενοποιεί τα μέρη της κοινωνίας. Κατ' επέκταση ο μεγάλος αριθμός μελών που είναι αναγκαίος για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν εκλαμβάνεται ως επιθυμία συγκρότησης ενός ταξικού μετώπου ύστερα από την απόκτηση ταξικής συνείδησης αλλά ως επιθυμία ελέγχου των αποφάσεων της εργοδοσίας ιδιαίτερα ως προς τις προσλήψεις και τις απολύσεις.

Όμως, όπως επισημαίνει ο Σκουλάς Γ., αυτή η πλουραλιστική προσέγγιση βρίσκεται στον αντίποδα της μαρξιστικής αντίληψης που θεωρεί ότι η κοινωνία διαιρείται σε δύο ταξικά μέτωπα, τους εργάτες και τους εργοδότες.⁵¹ Οι μαρξιστές και οι νέο-μαρξιστές θεωρητικοί θεωρούν ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις παρουσιάζουν μια διάκριση ανάμεσα σε μεταρρυθμιστικές, σοσιαλδημοκρατικές ή επαναστατικές ομάδες, οι οποίες ωστόσο δεν διαθέτουν εναλλακτικές λύσεις και αντιπροτάσεις ώστε να τις αντιπαρατάξουν στις εργοδοτικές οργανώσεις και στις επιδιώξεις τους. Επιπλέον, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις εκτιμάται ότι συνδέονται ως ένα βαθμό με τα πολιτικά κόμματα. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όπου και άρχισαν να οργανώνονται και να αναπτύσσονται οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, διοργανώνουν την δράση τους προς δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, προς την κρατική πολιτική για την διευθέτηση κοινωνικών ζητημάτων, και δεύτερον, προς την εργοδοσία και την ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Ως προς το εύρος των αιτημάτων των συνδικαλιστικών οργανώσεων παρατηρείται μια διαφοροποίηση μεταξύ των ΗΠΑ και της Ευρώπης καθώς στην πρώτη περίπτωση τα εργατικά συνδικάτα δεν είναι πολιτικοποιημένα και έχοντας προσχωρήσει στη φιλελεύθερη ιδεολογία δεν αμφισβητούν τον κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό. Αντίθετα, στην

⁵¹ Ωστόσο αυτή η διάκριση είναι αφαιρετική καθώς δεν δίνεται έμφαση σε άλλες ομάδες όπως λ.χ. οι αγρότες και οι ελεύθεροι επαγγελματίες.

περίπτωση της Ευρώπης, μετά την εμφάνιση και εξάπλωση των σοσιαλιστικών ιδεών, τα εργατικά συνδικάτα δημιούργησαν δεσμούς με τα σοσιαλιστικά κόμματα και επιδίωξαν την αλλαγή της δομής της κοινωνίας.

Ωστόσο, πέρα από την δεδομένη πίεση που μπορούν να ασκήσουν οι συνδικαλιστικές οργανώσεις με μαζικές απεργιακές κινητοποιήσεις, η παρουσία των εκπρόσωπων της εργατικής τάξης στα κυβερνητικά κλιμάκια αφαιρεί από το κράτος την δυνατότητα να παίζει τον ρόλο του ουδέτερου διαμεσολαβητή μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων. Συνεπώς η αυτονομία της δράσης και των διεκδικήσεων των εργατικών συνδικάτων από τα κόμματα εξουσίας ως ένα βαθμό αμφισβητείται. Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, ο Γκράμσι θεωρεί ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις αναπτύχθηκαν ως κομμάτι της αστικής κοινωνίας με σκοπό την οργάνωση της μισθωτής εργασίας, με αποτέλεσμα να μην διαθέτουν τα εργατικά συνδικάτα οργανωτικές δομές, αρχές και ιδέες ανεξάρτητες από τις ανάγκες του κεφαλαίου.

Βέβαια οι εργοδοτικές και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις αποτελούν τις βασικότερες αλλά όχι τις μοναδικές συνεταιριστικές ομάδες. Πράγματι, μπορεί να γίνει μια επιπλέον διάκριση των συνεταιριστικών ομάδων σε συνεχειακές ομάδες και ομάδες προώθησης, όπου οι πρώτες επιδιώκουν συνήθως την ικανοποίηση των ιδιοτελών υλικών συμφερόντων των μελών τους (σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι εργοδοτικές και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις), ενώ οι δεύτερες προωθούν συλλογικούς σκοπούς που υπηρετούν αξίες, ιδανικά και αρχές (λ.χ. οι περιβαλλοντικές οργανώσεις). Μια ακόμη διάκριση είναι αυτή μεταξύ των εσωτερικών και των εξωτερικών ομάδων, όπου οι πρώτες απολαμβάνουν τακτική και θεσμοποιημένη πρόσβαση στην κυβέρνηση και διαπραγματεύονται μαζί της με προνομιακούς όρους έναντι των δευτέρων που

δεν διαθέτουν πρόσβαση στην κυβέρνηση και επηρεάζουν μόνο έμμεσα στην κρατική πολιτική.⁵²

2.3 Οι μέθοδοι των ομάδων πίεσης

Η δραστηριότητα των ομάδων πίεσης ή συμφερόντων συνεπάγεται βέβαια την από μέρους τους επιλογή των κατάλληλων μεθόδων και στρατηγικών προς επίτευξη των διακηρυγμένων στόχων τους. Αναλυτικότερα, οι μέθοδοι τις οποίες επιστρατεύουν οι ομάδες πίεσης για να επιτύχουν τους σκοπούς τους καθορίζονται από τους παρακάτω παράγοντες⁵³:

Πρώτον, οι μέθοδοι καθορίζονται από την δομή του πολιτικού συστήματος και τα οργανωτικά χαρακτηριστικά του κράτους. Για παράδειγμα ενώ μια ενιαία συγκεντρωτική δομή των κυβερνητικών θεσμών θα ενθαρρύνει τις ομάδες πίεσης να κατευθύνουν τις δραστηριότητες τους στην κεντρική κυβέρνηση, ενώ μια ομοσπονδιακή δομή θα υπαγορεύσει περισσότερο αποκεντρωμένες τακτικές. Δεύτερον, τα χαρακτηριστικά του κομματικού συστήματος. Πράγματι παρατηρείται σε πολλές περιπτώσεις ο πολιτικός κατακερματισμός διάφορων ομάδων, λ.χ. εργατικών συνδικάτων, ως έκφραση των στενών τους σχέσεων με επιμέρους πολιτικά κόμματα. Βέβαια το γεγονός αυτό επιφέρει σοβαρές συνέπειες για την ισχύ και την δυνατότητα επιρροής των ομάδων αυτών. Γενικά, τα πολυκομματικά συστήματα προσφέρουν ευρύτερο πεδίο δράσης για τις ομάδες πίεσης. Τρίτον, η πολιτική κουλτούρα παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος της δράσης των ομάδων που άλλοτε την ενθαρρύνουν κι άλλοτε την αποθαρρύνουν. Πράγματι, η ικανότητα των ομάδων να στρατολογούν και να κινητοποιούν μέλη είναι καθοριστική. Ωστόσο παρατηρείται ότι σε χώρες με χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης

⁵² Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

⁵³ Ball, A., Peters, G., *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.

η ικανότητα αυτή είναι περιορισμένη συγκριτικά με χώρες υψηλής ανάπτυξης. Η διαφορετική πολιτική κουλτούρα επίσης επηρεάζει τον βαθμό νομιμοποίησης των ομάδων, την δημόσια εικόνα τους καθώς και το βαθμό προσφυγής στην βία. Τέταρτον, οι πολιτικές θεματικές και τα πολιτικά ζητήματα που διακυβεύονται σε κάθε περίπτωση επηρεάζουν τις μεθόδους των ομάδων. Πέμπτον, τα χαρακτηριστικά και το προφίλ της ίδιας της ομάδας πίεσης είναι η τελευταία παράμετρος που επηρεάζει τις μεθόδους της δράσης τους. Για παράδειγμα ομάδες οι οποίες χωρίς υπεκφυγές αντιστρατεύονται το ίδιο το πολιτικό σύστημα δεν μπορούν να ασκήσουν επιρροή με συμβατικές μεθόδους δράσης. Επίσης, οι διαθέσιμοι πόροι, ο αριθμός των μελών αλλά και οι οικονομικές ή κοινωνικές κυρώσεις που μπορεί να επιβάλλει μια ομάδα κατά την διεκδίκηση των αιτημάτων της επηρεάζει της μεθόδους της δράσης της.

Ως προς τις στρατηγικές που εφαρμόζουν οι ομάδες αυτές ποικίλουν μεταξύ της προσέγγισης των μελών του εκάστοτε νομοθετικού οργάνου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου η ψήφιση ενός νόμου συνεπάγεται μεγάλη ζημία για τους ενδιαφερόμενους ή αντίστοιχα μεγάλο όφελος. Σε άλλες περιπτώσεις η προσέγγιση της δημόσιας διοίκησης και γενικότερα του εκτελεστικού οργάνου της κυβέρνησης κρίνεται αποτελεσματικότερη, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου το ζητούμενο είναι μια ευνοϊκή ερμηνεία των ήδη υφιστάμενων νόμων ή κανονισμών. Η προσέγγιση του δικαστικού σώματος είναι μια εναλλακτική στρατηγική η οποία προτιμάται σε περιπτώσεις όπου το κράτος δίκαιου είναι ισχυρό και τα δικαστήρια διευθετούν σε μεγάλο βαθμό τις αντιδικίες μεταξύ των αντιμαχόμενων συμφερόντων. Επίσης, πολλές ομάδες πίεσης ή συμφερόντων προσφεύγουν στην επίκληση στο κοινό βελτιώνοντας την δημόσια εικόνα τους ώστε να πείσουν ότι τα δικά τους συμφέροντα ταυτίζονται με τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Επιπλέον, ιδιαίτερα οι ομάδες χωρίς μεγάλη οικονομική ισχύ, δημοσιοποιούν τα αιτήματα τους με διαδηλώσεις. Τέλος, κάποια συνήθως περιθωριοποιημένα ή αποκλεισμένα

ομάδα που απορρίπτει τις συμβατικές μορφές δράσης μπορεί να επιλέξει ως μόνη εναλλακτική στρατηγική την άσκηση βίας.⁵⁴

2.4 Τα μοντέλα της πολιτικής των ομάδων

Όπως αναφέρει ο Heywood⁵⁵ οι πολιτικές των ομάδων δεν διαμορφώνονται ενιαία αλλά αντιστοιχούν στους παράγοντες του εκάστοτε πολιτικού συστήματος, την ισχύουσα πολιτική κουλτούρα και τις καθιερωμένες θεσμικές διατάξεις. Έτσι, οι διάφορες κατηγοριοποιήσεις στην πολιτική των ομάδων αντανακλούν διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς τον ρόλο του κράτους όπως αναλύθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τα σημαντικότερα μοντέλα για τις πολιτικές των ομάδων σύμφωνα με τον Heywood είναι τα ακόλουθα:

2.4.1 Το πλουραλιστικό μοντέλο

Στις πλουραλιστικές θεωρίες εμπεριέχονται οι πιο θετικές αντιλήψεις ως προς τον ρόλο των ομάδων και την πολιτική τους. Ιδιαίτερα, οι θεωρίες αυτές υπογραμμίζουν την ικανότητα των ομάδων να υπερασπίζονται το άτομο απέναντι στην ισχύ του κράτους, αλλά και να προάγουν τη δημοκρατική ανταπόκριση ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους κυβερνώμενους. Άλλωστε, οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις προκρίνουν την άποψη ότι η πολιτική εξουσία είναι κατακερματισμένη και κατανεμημένη σε πολλά επίπεδα, όπου μέσα από μια σύνθετη διαδικασία διαπραγμάτευσης παρέχονται εγγυήσεις ότι λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις, οι τοποθετήσεις αλλά και τα συμφέροντα των διάφορων ομάδων. Ο θεμελιώδης ρόλος των ομάδων στην πολιτική διαδικασία συνοψίζεται στην διάσημη ρήση πως *όταν οι ομάδες εκφράζονται κατάλληλα, εκφράζουν τα πάντα.*

⁵⁴ Roskin, M., Cord, P., Medeiros, J., Jones, W., Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2008.

⁵⁵ Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

Κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 υπήρξε ενθουσιασμός για τον ρόλο των ομάδων ως φορέων έκφρασης και εκπροσώπησης συμφερόντων καθώς εκτιμήθηκε ότι η λειτουργία των ομάδων αποτρέπει το ενδεχόμενο μονοπώλησης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων από κάποια ελίτ. Έτσι, η πολιτική των ομάδων θεωρήθηκε ότι αποτελεί την πεμπτουσία της δημοκρατικής διαδικασίας και μάλιστα ότι εκπροσωπεί μια μορφή πλουραλιστικής δημοκρατίας η οποία υπερβαίνει την συμβατική εκλογική δημοκρατία καθώς τα πολιτικά κόμματα αντικαθίστανται ως ένα βαθμό από τις ομάδες.⁵⁶ Η θεώρηση αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι όλες οι ομάδες είναι οργανωμένες και αποκτούν πρόσβαση στην κυβέρνηση, ότι οι επικεφαλής των ομάδων εκφράζουν τα συμφέροντα και τις αξίες των μελών τους, και ότι η πολιτική τους επιρροή είναι αντίστοιχη με το μέγεθός τους. Έτσι, καμία ομάδα δεν μπορεί να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά στο εκάστοτε πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, η δράση των ομάδων εμφανίζει μια εξισορροπητική τάση καθώς ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ομάδες δημιουργείται μια δυναμική ισορροπία όπου η προνομιακή πρόσβαση κάποιου οργανισμού στην πολιτική εξουσία παρακινεί τους αντίπαλους φορείς να οργανωθούν ώστε να εξισορροπήσουν την προνομιακή αυτή πρόσβαση.

Στη θεώρηση αυτή ασκήθηκε δριμύτατη κριτική εκ μέρους των μαρξιστών και των θεωρητικών των ελίτ καθώς θεωρήθηκε υπερβολικά αισιόδοξη ως προς την σημασία των ομάδων στο πολιτικό σύστημα. Ειδικότερα, οι θεωρητικοί των ελίτ αμφισβητούν ότι η πολιτική εξουσία είναι ισομερώς κατανομημένη και ότι στην πραγματικότητα υπάρχει μια εξουσιαστική ελίτ που αποτελείται από τις μεγάλες επιχειρήσεις, τους πολιτικούς ηγέτες και τους ανώτατους στρατιωτικούς. Επιπλέον, οι μαρξιστές αμφισβήτησαν την πλουραλιστική προσέγγιση προβάλλοντας στην

⁵⁶ Η κοινωνία των πολιτών εμπλουτίζει την δημοκρατική διαδικασία αλλά δεν μπορεί να αντικαταστήσει την συμβατική της μορφή παρά τις ενδογενείς της αδυναμίες.

παραδοσιακή τους άποψη για την πολιτική εξουσία η οποία συνδέεται με την ιδιοκτησία του κεφαλαίου και την ύπαρξη μιας καπιταλιστικής κυρίαρχης τάξης. Οι νεομαρξιστές επισημαίνουν τον άνισο ανταγωνισμό μεταξύ των ομάδων, ιδιαίτερα ανάμεσα σε επιχειρηματικές και εργατικές ομάδες, όπου οι πρώτες απολαμβάνουν υψηλούς οικονομικούς πόρους, δημόσια αναγνώριση και μεγάλο βαθμό πρόσβασης στην κυβέρνηση, ενώ οι δεύτερες δεν διαθέτουν τα στοιχεία αυτά.

2.4.2 Το κορπορατιστικό μοντέλο

Το κορπορατιστικό μοντέλο πολιτικής των ομάδων διαφέρει από εκείνο του πλουραλισμού καθώς τονίζει την προνομιακή θέση που έχουν κατοχυρώσει ορισμένες ομάδες η οποία τις επιτρέπει να επηρεάζουν τη χάραξη της κυβερνητικής πολιτικής. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται κυρίως στις βιομηχανικές κοινωνίες και εκφράζει την αλληλεπίδραση μεταξύ ομάδων και κράτους. Ειδικότερα, οι ομάδες προσπαθούν από την πλευρά τους να αποκτήσουν μια όσο καλύτερη πρόσβαση στην κυβέρνηση ώστε να επηρεάσουν την χάραξη της κρατικής πολιτικής και να υπερασπιστούν με συνεπή τρόπο τα συμφέροντα των μελών τους. Η κυβέρνηση από την πλευρά της χρειάζεται τις ομάδες επειδή αποτελούν πηγές γνώσης και πληροφόρησης κι επειδή η συμμόρφωση, ειδικά των μεγάλων συμφερόντων, αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχή εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής.⁵⁷ Με τον τρόπο αυτό, στις περίπλοκες βιομηχανικές κοινωνίες, ή τουλάχιστον σε κάποιες από αυτές, δημιουργήθηκαν θεσμικοί μηχανισμοί για να διευκολύνουν τον διάλογο και την διαπραγμάτευση μεταξύ κράτους και ομάδων.

Όμως στην πραγματικότητα η τάση προς τον κορπορατισμό στα βιομηχανικά κράτη έθεσε σε αμφισβήτηση του ρόλου και της ισχύος των

⁵⁷ Στο σημείο αυτό βέβαια, όπως δείχνει και η ελληνική πραγματικότητα, εγείρονται ζητήματα ψηφοθηρίας καθώς τα πολιτικά κόμματα ανταγωνίζονται σε παροχολογία για να προσεταιριστούν εκλογικά τις διάφορες ομάδες.

ομάδων καθώς ο κορπορατισμός μειώνει τον αριθμό των ομάδων που απολαμβάνουν πρόσβαση στον διάλογο. Ειδικότερα, το κορπορατιστικό μοντέλο εννοεί οικονομικές ομάδες καθώς αντιστοιχεί σε μια μορφή τριμερισμού, δηλαδή μια μορφή συστήματος τριχοτομημένου μεταξύ κράτους, επιχειρήσεων και εργατικής τάξης. Με τον τρόπο αυτό μη οικονομικές ομάδες, όπως λ.χ. καταναλωτικές οργανώσεις, αποκλείονται ουσιαστικά από τον κοινωνικό διάλογο ενώ η θεσμοποιημένη πρόσβαση στη διακυβέρνηση περιορίζεται στις ομάδες που εκπροσωπούν οικονομικά συμφέροντα. Επιπλέον, σε αντίθεση με το πλουραλιστικό μοντέλο, στο κορπορατιστικό μοντέλο οι ομάδες είναι ιεραρχικά δομημένες και οι επικεφαλής τους δεν είναι απολύτως υπόλογοι στα μέλη που εκπροσωπούν. Με τον τρόπο αυτό όμως ο διάλογος και η διαπραγμάτευση μπορούν να εξελιχθούν σε πρόσχημα το οποίο συγκαλύπτει έναν κρατικό μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου. Έτσι, σε αντίθεση με τον πλουραλισμό όπου η πολιτική των ομάδων συμπληρώνει την αντιπροσωπευτική διαδικασία, στον κορπορατισμό η πολιτική των ομάδων που αποκτούν προνομιακή θέση συνομιλητή με το κράτος, υπονομεύει την δημοκρατία αφού οι διαπραγματεύσεις λαμβάνουν χώρα συχνά σε ένα καθεστώς συναλλαγής που βρίσκεται έξω από τον δημόσιο έλεγχο.

2.4.3 Το μοντέλο της νέας δεξιάς

Η αποκλήρυξη της σημασίας της πολιτικής των ομάδων από την θεώρηση της Νέας Δεξιάς προκύπτει από τον ατομικισμό που αποτελεί θεμέλιο της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας. Έτσι η Νέα Δεξιά μεταχειρίζεται με κάποια καχυποψία την δράση των ομάδων αλλά και συνδέει τον κορπορατισμό με τις δημόσιες δαπάνες. Πράγματι, η Νέα Δεξιά επηρεασμένη από την θεωρία της δημόσιας επιλογής υποστηρίζει την άποψη ότι οι άνθρωποι μετέχουν σε ομάδες για να εξασφαλίσουν και να οικειοποιηθούν δημόσια αγαθά τα οποία θεωρείται ότι πρέπει να τα απολαμβάνουν μόνο τα άτομα που συνεισφέρουν στην παράγωγή τους. Έτσι, λ.χ. μια μισθολογική αύξηση θα ωφελήσει τόσο αυτούς

που την κέρδισαν ως αποτέλεσμα της δράσης τους όσο και εκείνους που δεν είναι μέλη ομάδων. Η ύπαρξη και η δράση των διάφορων ομάδων δημιουργεί τους λεγόμενους τζαμπατζήδες (free riders) οι οποίοι αποκομίζουν οφέλη χωρίς όμως να συμμετάσχουν στην δημιουργία τους. Με βάση την ανάλυση αυτή η Νέα Δεξιά εκτιμά πως ακόμη και όταν υπάρχει ένα κοινό συμφέρον δεν υπάρχει εγγύηση ότι θα σχηματιστεί κάποια ομάδα που θα προωθήσει ή θα υπερασπίσει το συμφέρον αυτό καθώς τα άτομα που θα μπορούσαν να γίνουν μέλη της ομάδας αυτής είναι πιθανό να λειτουργήσουν ως τζαμπατζήδες και να περιμένουν να αναλάβουν πρωτοβουλίες άλλα άτομα, τα οποία όμως είναι πιθανό να σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο, με τελικό αποτέλεσμα να μην σχηματίζεται κάποια ομάδα ή η ομάδα που σχηματίζεται να στερείται δυναμικής και πόρων. Έτσι, η πλουραλιστική αντίληψη ότι για κάθε κοινό συμφέρον υπάρχει κάποια ομάδα που το υπερασπίζεται καταρρίπτεται. Ο κίνδυνος αυτός είναι τόσο μεγαλύτερος όσο μεγαλύτερη είναι μια ομάδα καθώς η αδράνεια των τζαμπατζήδων ενθαρρύνεται καθώς τα άτομα μπορεί να θεωρήσουν ότι η ζημιά που θα προκληθεί από την μη συμμετοχή τους θα είναι αμελητέα. Τέλος, το μοντέλο της Νέας Δεξιάς υποστηρίζει ότι υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της ισχύος των ομάδων. Η θέση αυτή εκφράστηκε πολιτικά από τις κυβερνήσεις του προέδρου Reagan στις ΗΠΑ και της πρωθυπουργού Thatcher στην Αγγλία⁵⁸ οι οποίες αντιτάχθηκαν στον κορπορατισμό και κατήργησαν τον θεσμοποιημένο διάλογο και διαπραγμάτευση με τις αντίστοιχες ομάδες.

2.5 Οι ομάδες και η δημοκρατία

Έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι διάφορες ομάδες όταν αποκτούν μεγάλη ισχύ και επιρροή υπονομεύουν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε βαθμό τέτοιο

⁵⁸ Η απεργία των ανθρακωρύχων στην Αγγλία κατά την πρωθυπουργία της Thatcher καταγράφηκε ως μια από τις μεγαλύτερες σε διάρκεια αφού κράτησε περίπου ένα χρόνο.

ώστε η δράση της κοινωνίας των πολιτών να θεωρείται ως και παθολογικό φαινόμενο. Παρακάτω ακολουθεί μια αναλυτικότερη παρουσίαση των αρνητικών συνεπειών των ομάδων πίεσης ή συμφερόντων στην δημοκρατία σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο⁵⁹:

Πρώτον, η διατήρηση των κεκτημένων αποτελεί αρνητική συνέπεια υπό την αίρεση ότι με τον ορό κεκτημένα *αναφερόμαστε* σε προνόμια ή πλεονεκτήματα που είναι αδικαιολόγητα, αυθαίρετα και καταχρηστικά. Τέτοια είδους προνόμια συνδέονται συνήθως με ανισότητες στην φορολογία εισοδήματος, στις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, τα επιδόματα, ο χρόνος εργασίας και οι διάφορες αργίες. Δεύτερον, η δράση των ομάδων πίεσης ή συμφερόντων προκαλεί κυβερνητική απραξία καθώς μπροστά στον κίνδυνο δυσαρέσκειας μιας ομάδας και του παρεπόμενου πολιτικού κόστους, η κυβέρνηση επιλέγει την απραξία και την αναβλητικότητα ώστε να δρέψει εκλογικά οφέλη και να μακροημερεύσει στην εξουσία. Με τον τρόπο αυτό ζωτικοί τομείς όπως λ.χ. το ασφαλιστικό υφίστανται τις αρνητικές συνέπειες μιας κοντόφθαλμης και βραχυπρόθεσμης πολιτικής δεδομένης της ισχύος των διάφορων ομάδων και των συντεχνιών. Τρίτον, η δράση των ομάδων συχνά δεν λαμβάνει υπόψη της τις συνέπειες των αιτημάτων τους ή των κεκτημένων τους στο κοινωνικό σύνολο. Με τον τρόπο αυτό η εξυπηρέτηση των ιδιοτελών τους συμφερόντων από την πολιτική εξουσία μετακυλύει το κόστος που προκύπτει σε όλους τους πολίτες. Τέταρτον, η δημοκρατική αρχή της ισότητας παραβιάζεται από την δράση των ομάδων πίεσης ή συμφερόντων καθώς η ανισομερής ισχύς και επιρροή των ομάδων αλλοιώνει τους συσχετισμούς των δυνάμεων στην κοινωνία. Πράγματι δεν διαθέτουν όλες οι ομάδες ή και όλοι οι πολίτες τα μέσα επιρροής ή και εκβιασμού της πολιτικής εξουσίας ώστε να προσφύγουν σε αυτά διεκδικώντας τα αιτήματά τους. Πέμπτον, οι ομάδες

⁵⁹ Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.

πίεσης ή συμφερόντων διαβρώνουν το κοινοβούλιο και αποσυνθέτουν το γενικό συλλογικό συμφέρον είτε μετατρέποντας μέλη του κοινοβουλίου σε φερέφωνα τους είτε επιβάλλοντας τις τελικές πολιτικές αποφάσεις ως προϊόν συναλλαγής των ομάδων και της δημόσιας διοίκησης ερήμην του κοινωνικού συνόλου.

Ωστόσο, όπως συνεχίζει την ανάλυση του ο Μαυρογορδάτος, οι ομάδες πίεσης ή συμφερόντων μπορούν να συνεισφέρουν ως εγγυητές της δημοκρατίας συμβάλλοντας παράλληλα στην διαρκή διεύρυνση της. Αναλυτικότερα, οι διάφορες ομάδες στο παρελθόν στάθηκαν εμπόδιο στην επιβολή ολοκληρωτικών καθεστώτων, σε περίπτωση είτε εσωτερικής είτε εξωτερικής απειλής, όπως συνέβη σε πολλές χώρες κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου όπου οι εστίες αντίστασης προέκυψαν από προϋπάρχουσες ομάδες.⁶⁰ Πράγματι, η κινητοποίηση των ομάδων πίεσης λειτουργεί αποτρεπτικά στην προσπάθεια επιβολής αντιδημοκρατικών και ανελεύθερων καθεστώτων. Επιπλέον ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ομάδων πίεσης ακόμη και όταν είναι αντιδημοκρατικές, η ποικιλία των ομάδων και των συμφερόντων που εκφράζουν εγγυάται την ανάσχεση του ολοκληρωτισμού.

Στο ίδιο πλαίσιο οι ομάδες πίεσης ή συμφερόντων που στο σύνολο τους συγκροτούν την κοινωνία πολιτών λειτουργούν αντισταθμιστικά και εξισοροπητικά στον κρατικό έλεγχο και στην τυραννία της πλειοψηφίας. Εκτός από την θετική επίπτωση των ομάδων πίεσης στην υπεράσπιση της δημοκρατίας, οι ομάδες αυτές συμβάλουν και στην διεύρυνση της. Πράγματι, οι ομάδες πίεσης ιστορικά διεκδίκησαν και επέτυχαν την καθολική ψηφοφορία κ.α. Επιπλέον, οι ομάδες πίεσης προσφέρουν πολλές ευκαιρίες πολιτικής συμμετοχής ακόμη και σε πολίτες που απέχουν από τα κατοχυρωμένα εκλογικά τους δικαιώματα. Έτσι, οι ομάδες πίεσης σχηματίζουν εναλλακτικές μορφές

⁶⁰ Η δράση του ΕΑΜ στην Ελλάδα υπήρξε καθοριστική όχι μόνο για την εθνική αντίσταση αλλά και για ενέργειες όπως η διοργάνωση συσσιτίων και η αποτροπή της επιστράτευσης Ελλήνων για να σταλούν εργάτες στην Γερμανία.

πολιτικής δράσης και συμμετοχής διευρύνοντας την δημοκρατία. Τέλος, επεκτείνοντας την πολιτική συμμετοχή οι ομάδες πίεσης καταφέρνουν να ενσωματώνουν στο πολιτικό σύστημα κοινωνικές ομάδες περιθωριοποιημένες ή και αποκλειόμενες.

2.6 Η παγκόσμια κοινωνία πολιτών

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου παρατηρείται μια ολοένα αυξανόμενη αλληλεξάρτηση σε οικονομικό επίπεδο μέσω της ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων, αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και μια προσέγγιση και αλληλεπίδραση τόσο σε πολιτικό όσο σε κοινωνικό και πολιτιστικό, αναδεικνύεται μια νέα παγκόσμια συλλογικότητα η οποία φιλοδοξεί να επικαλύψει τις ανεπάρκειες των εθνικών κυβερνήσεων δημιουργώντας νέους διεθνικούς δεσμούς απαραίτητους για την προστασία της παγκόσμιας ευημερίας.⁶¹

Αυτή η νέα παγκόσμια συλλογικότητα αποτυπώνεται στον όρο *παγκόσμια κοινωνία πολιτών* και συγκροτείται από διάφορες ομοειδείς ομάδες πίεσης ή συμφερόντων, τις οποίες ωστόσο χαρακτηρίζει μια χαλαρή οργάνωση, αν και παρατηρούνται ενιαίες παγκόσμιες οργανώσεις όπως λ.χ. η Διεθνής Αμνηστία και η Greenpeace. Ο όρος αυτός κατασκευάστηκε, όπως αναφέρει ο Keane⁶² στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως αποτέλεσμα επτά παραγόντων: την αναβίωση του όρου της κοινωνίας πολιτών ιδιαίτερα μετά την Άνοιξη της Πράγας, την υπέρμετρη εμπιστοσύνη στις επαναστατικές συνέπειες της τεχνολογίας, τη νέα επίγνωση των ανθρώπων ως μέλη ενός ευθραύστου και αυτοκαταστροφικού κόσμου, την νέα παγκόσμια τάξη που προέκυψε μετά την διάλυση της ΕΣΣΔ, την διάδοση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής αντίληψης

⁶¹ Φραγκονικολόπουλος, Χ., *Ο παγκόσμιος ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων*, Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 2007.

⁶² Keane, J., *Global Civil Society?* Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

και τον κίνδυνο των μετα-αποικιακών κρατών καθώς και των εμφύλιων συρράξεων που ακολούθησαν την διάλυση κρατικών συνασπισμών.

Η συζήτηση για την παγκόσμια κοινωνία πολιτών προέκυψε από την ανάγκη μιας νέας διευθέτησης παγκοσμίως. Ωστόσο όπως παρατηρεί ο Μαυρογορδάτος⁶³ σε παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζεται μια πολύ σημαντική ανισομέρεια μεταξύ της διεθνοποίησης της δράσης των εργατικών συνδικάτων από την μια πλευρά και του κεφαλαίου από την άλλη. Αναλυτικότερα, σε διεθνές επίπεδο η οργανωτική υπεροχή των επιχειρηματιών και γενικότερα του κεφαλαίου έναντι των εργαζομένων εμφανίζεται ακόμη πιο μεγάλη σε σύγκριση με εκείνη που παρατηρείται σε εθνικό επίπεδο. Πράγματι, η ο ιδεολογικός διεθνισμός του εργατικού κινήματος δεν κατάφερε να αντισταθμίσει τον έμπρακτο διεθνισμό του κεφαλαίου. Η αντίφαση αυτή αίρεται όπως σημειώνει ο Μαυρογορδάτος αν αναλογιστεί κανείς ότι τα εργατικά συνδικάτα ως μαζικές οργανώσεις αντιμετωπίζουν σημαντικότερα οργανωτικά προβλήματα από τις ολιγομελείς εργοδοτικές ενώσεις με αποτέλεσμα η συνεργασία τους σε παγκόσμιο επίπεδο να αντιστοιχεί σε μια χαλαρή συνομοσπονδία χωρίς σημαντικές δυνατότητες επιρροής.

Δηλαδή η ετερογένεια και ο κατακερματισμός που εμφανίζονται ακόμη και σε εθνικό επίπεδο, μεγεθύνονται σε διεθνές επίπεδο και αποδυναμώνουν την λανθάνουσα ισχύ των εργατικών ενώσεων. Αντίθετα, οι παραπάνω ανασταλτικοί παράγοντες δεν ισχύουν σε τόσο μεγάλο βαθμό στην περίπτωση των εργοδοτικών ενώσεων. Ωστόσο το σημαντικότερο πλεονέκτημα τους σε διεθνές επίπεδο είναι η φύση των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Έτσι, οι αντίπαλοι της σύμπραξης των εργοδοτικών ενώσεων δεν είναι οι αντίστοιχες εργατικές ενώσεις, αλλά ομάδες πίεσης και προώθησης για την προστασία του περιβάλλοντος ή για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

⁶³ Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ Ε.Ε.

3.1 Η διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί ένα *sui generis* πολιτικό μόρφωμα το οποίο κινείται στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του υπερεθνικού ομοσπονδιακού και του διακυβερνητικού συνομοσπονδιακού μοντέλου. Η Ε.Ε. προσφέρει συνεπώς μια μετα-κρατική και μετα-κυριαρχική προοπτική καθώς η εθνική κυριαρχία διαιρείται, τεμαχίζεται και κάποια τμήματα της παραχωρούνται σε υπερεθνικά κοινοτικά όργανα. Η κοινοτική μέθοδος διακυβέρνησης, η οποία ορίζεται ως το σύνολο των δομών, κανόνων και διαδικασιών που επηρεάζουν τον τρόπο εξάσκησης των εξουσιών και λήψης των αποφάσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι εξαιρετικά πρωτότυπη καθώς απουσιάζει η παραδοσιακή διάκριση των εξουσιών και έχει αντικατασταθεί από ένα θεσμικό τρίγωνο το οποίο περιλαμβάνει την Επιτροπή, το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η κοινοτική μέθοδος διακυβέρνησης είναι μια πολύπλοκη διαδικασία καθώς στο εσωτερικό της θα πρέπει να συμβιβαστούν τα επιμέρους εθνικά συμφέροντα

των κρατών μελών από τα οποία θα προκύψει στη συνέχεια το γενικό κοινοτικό συμφέρον αλλά και να μετατραπούν οι αντίρροπες βουλήσεις σε κοινές πράξεις. Όπως επισημαίνει ο Nugent⁶⁴ η διακυβέρνηση της Ε.Ε. εμπλέκει μια μεγάλη ποικιλία φορέων δράσης και διαδικασιών που ξεπερνούν το κρατικό επίπεδο ενώ ταυτόχρονα οι σχέσεις κρατικών και μη κρατικών δρώντων έχουν γίνει λιγότερο ιεραρχικές και περισσότερο διακρατικές αξιοποιώντας ένα σύνθετο ιστό από δημόσια και ιδιωτικά δίκτυα.

Μεταξύ των διάφορων θεωριών για την ερμηνεία της διακυβέρνησης στο πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης μεγαλύτερη απήχηση και αποδοχή έχει η θεωρία της *πολύ-επίπεδης διακυβέρνησης*. Αναλυτικότερα, όπως αναφέρουν οι Τσινισιζέλης και Χρυσόχου⁶⁵ η προσέγγιση της πολύ-επίπεδης διακυβέρνησης αποσκοπεί στην ανάλυση ενός πολιτικού συστήματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από επικαλυπτόμενες και συμπληρωματικές αρμοδιότητες ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική εξουσία επιμερίζεται σε διαφορετικά επίπεδα και τα κράτη χάνουν ένα μέρος του πολιτικού ελέγχου που διέθεταν καθώς δεν μονοπωλούν πλέον την διαδικασία λήψης αποφάσεων. Έτσι, η κυριαρχία έχει διαχυθεί από τα κράτη προς τα κοινοτικά όργανα χωρίς όμως να καθίστανται παρωχημένα τα πεδία εθνικής διακυβέρνησης καθώς οι υπερεθνικές αρχές δεν υπερισχύουν των αντίστοιχων εθνικών. Έτσι, η Ε.Ε. μετατρέπεται σε μια πολυεπίπεδη πολιτεία όπου δεν υπάρχει ένα μόνο κέντρο εξουσίας αλλά η εξουσία διαχέεται ανάμεσα

⁶⁴ Nugent, N., *Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

⁶⁵ Τσινισιζέλης, Μ., Χρυσόχου, Δ., Η μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτείας: νέες κανονιστικές προσεγγίσεις, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκ. Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

σε υπερεθνικούς, εθνικούς και υπο-εθνικούς ανταγωνιστικούς δρώντες. Το γεγονός αυτό ενισχύει τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών στην λήψη των πολιτικών αποφάσεων και ευνοεί την αυξανόμενη συμμετοχή και επιρροή τους αναδεικνύοντας μια νέα μορφή πολυμέρειας.

Πράγματι, η επιρροή των οργανωμένων συμφερόντων στη διαμόρφωση κοινής πολιτικής αλλά και η κινητοποίηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο των υπο-εθνικών δρώντων αποτελούν σημαντικούς παράγοντες διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, όπως διαπιστώνουν οι Τσινισιζέλης και Χρυσοχόου. Επιπλέον, η διάχυση της κρατικής κυριαρχίας μέσω μηχανισμών συλλογικής διακυβέρνησης όπου το κράτος παύει να αποτελεί τον κύριο δρώντα της κυριαρχίας αυτής, υπαγορεύεται μεταξύ άλλων από παράγοντες όπως η επέκταση της εφαρμογής της πλειοψηφικής αρχής στο Συμβούλιο, οι ασυμμετρίες πληροφοριών μεταξύ υπερεθνικών και εθνικών αρχών, οι επιπτώσεις θεσμικών αλλαγών, οι ανταγωνιστικές πιέσεις που ασκούνται στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, η διασύνδεση μεταξύ διαφορετικών πεδίων άσκησης ευρωπαϊκής πολιτικής, η εισαγωγή και επέκταση της διαδικασίας της συν-απόφασης, ο ρόλος της Επιτροπής και η επιρροή που ασκεί κατά την υλοποίηση της ευρωπαϊκής πολιτικής καθώς και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.

Στο πλαίσιο αυτό, η Συνθήκη της Λισαβόνας⁶⁶, στο άρθρο 15, αναγνωρίζει τη σημασία της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στη ευρωπαϊκή διακυβέρνηση καθώς άλλωστε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελεί θεμέλιο της λειτουργίας της Ε.Ε. Αναλυτικότερα, το άρθρο 15 θεσπίζει τον ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε. με τις αντιπροσωπευτικές ενώσεις και την κοινωνία των πολιτών καθώς η συνοχή και η διαφάνεια των δράσεων της Ε.Ε. προϋποθέτουν την διεξαγωγή

⁶⁶ Η Συνθήκη της Λισαβόνας υπογράφηκε το 2007 και τροποποίησε τις προηγούμενες ευρωπαϊκές συνθήκες.

ευρειών διαβουλεύσεων με τα ενδιαφερόμενα μέρη. Επιπλέον, το άρθρο 15 προβλέπει ότι οι πολίτες της Ε.Ε., εάν συγκεντρωθούν περισσότεροι από ένα εκατομμύριο υπήκοοι σημαντικού αριθμού κρατών μελών, μπορούν να λάβουν την πρωτοβουλία να καλέσουν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις για ζητήματα τα οποία οι πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται η νομική παρέμβαση της Ε.Ε.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση από την εποχή της ίδρυσης της το 1957 με την συνθήκη της Ρώμης υπήρξε ένα πολιτικό μόρφωμα που, όπως διαπιστώνουν πολλοί ειδικοί, προωθούσε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ενοποίηση έναντι της πολιτικής με συνέπεια το ευρωπαϊκό οικοδόμημα να θεμελιώνεται στην κοινή αγορά και στις θετικές της επενέργειες. Η πολιτική αυτή βασίστηκε στην αντίληψη ότι μέσω του οικονομικού προσανατολισμού θα επιτυγχάνονταν οι πολιτικοί στόχοι της Ε.Ε. Η σφαίρα δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι τομείς δραστηριοποίησης της διευρύνονταν σταδιακά και σήμερα συμπεριλαμβάνουν ποικίλους τομείς. Ωστόσο, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών δεν δραστηριοποιούνται στον ίδιο βαθμό σε όλους αυτούς τους τομείς καθώς υπάρχει μια διαβάθμιση στον βαθμό της θεσμοποιημένης ή μη συμμετοχής τους στην διαμεσολάβηση μεταξύ θεσμικών οργάνων και πολιτών. Έτσι, η ανισομερής προώθηση των οικονομικών έναντι άλλων στόχων εκ μέρους της Ε.Ε. είχε ως αποτέλεσμα την απουσία δράσης εκ μέρους της κοινωνίας των πολιτών σε όλο το φάσμα της πολιτικής διαδικασίας.⁶⁷

Υπενθυμίζεται ότι η ο όρος οργανωμένη κοινωνία των πολιτών στο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα αναφέρεται στις μορφές κοινωνικής δράσης

⁶⁷ Τσινισιζέλης, Μ., Χρυσόχου, Δ., Η μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτείας: νέες κανονιστικές προσεγγίσεις, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

ομάδων, τα μέλη των οποίων εξυπηρετούν τα ειδικά ή γενικά τους συμφέροντα μέσω διαβούλευσης και διαλόγου, και λειτουργούν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των ευρωπαϊών πολιτών. Οι κάθε είδους οργανισμοί και σύλλογοι της κοινωνίας των πολιτών εκπροσωπούν επαγγέλματα, ομάδες συμφερόντων ή τμήματα της κοινωνίας. Με δεδομένο το γεγονός ότι οι οργανισμοί και σύλλογοι αυτοί διαθέτουν μεγάλη εμπειρία σε συγκεκριμένους τομείς και συμμετέχουν στην παρακολούθηση των κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών, η Ε.Ε. επιθυμεί να ενισχυθεί η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των κοινοτικών δράσεων και ζητά τακτικά την γνώμη τους.

Από την δεκαετία του 1990 και ύστερα ο ρυθμιστικός ρόλος της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής ενισχύεται. Ένα από τα σημαντικότερα δείγματα της κοινωνίας των πολιτών σε όρους ευρωπαϊκής πολιτικής είναι οι κοινωνικοί εταίροι. Κοινωνικοί εταίροι ονομάζονται οι δύο πλευρές των εργασιακών σχέσεων, δηλαδή οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι, τους οποίους η Ε.Ε. συμβουλεύεται κατά την εκπόνηση νομοθετικών προτάσεων για μέτρα που αφορούν κυρίως κοινωνικά ζητήματα, τις εργασιακές σχέσεις και την απασχόληση.⁶⁸ Πράγματι, όσο προωθείται η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και μεταβιβάζονται στα κοινοτικά όργανα εργαλεία οικονομικής πολιτικής, τόσο αναλαμβάνει η Ε.Ε. υποχρεώσεις που αφορούν την κοινωνική πρόοδο των πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό το Συμβούλιο ενέκρινε για πρώτη φορά μόλις το 1989 τον Κοινοτικό Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων των εργαζομένων, ο οποίος αποτέλεσε τη νομοθετική πτυχή της κοινωνικής πολιτικής, κυρίως ως προς τις εργασιακές συνθήκες. Στη

⁶⁸ Μούσης, Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

συνέχεια στη συνθήκη του Μάαστριχ το 1992 συμφωνήθηκε το Κοινωνικό Πρωτόκολλο ώστε να παρακαμφθεί η αρνητική στάση της Μ. Βρετανίας στην εφαρμογή κοινής κοινωνικής πολιτικής. Ωστόσο στη συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997 η κυβέρνηση των εργατικών της Μ. Βρετανίας προσχώρησε στις διατάξεις που προέβλεπαν μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Σήμερα, ο Κοινοτικός Χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων των εργαζομένων του 1989 επικαλύπτεται από τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο οποίος διακηρύχθηκε στη Νίκαια το 2000 και εκτός από τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών κατοχυρώνει και κοινωνικά δικαιώματα.

Έτσι σταδιακά, ο κοινωνικός διάλογος μεταξύ των κοινωνικών εταίρων που αποτελούσε πρακτική σε εθνικό μόνο επίπεδο απέκτησε μια πανευρωπαϊκή διάσταση. Με τον τρόπο αυτό η Επιτροπή απέκτησε συνομιλητές τους ευρωπαίους κοινωνικούς εταίρους, δηλαδή τις ευρωπαϊκές οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων με τις οποίες διαβουλεύεται και οι οποίες εκπροσωπούν τα συμφέροντα των ευρωπαίων εργοδοτών και εργαζομένων και ειδικότερα την Ένωση Βιομηχανιών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (UNICE) που εκπροσωπεί τους εργοδότες του ιδιωτικού τομέα, το Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημόσιων Επιχειρήσεων (CEEP) που εκπροσωπεί τους εργοδότες του δημόσιου τομέα και την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (ETUC) που εκπροσωπεί τους εργαζομένους όπως αναλύεται και στα επόμενα υποκεφάλαια. Ο θεσμοποιημένος αυτός ρόλος που αποδόθηκε στους κοινωνικούς εταίρους έλαβε την μορφή είτε συμβουλευτικών είτε ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων, όμως δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει το δημοκρατικό έλλειμμα των ευρωπαϊκών οργάνων, παρά την ενίσχυση της σημασίας του κοινωνικού διάλογο και της

διαβούλευσης κατά την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής και την θέσπιση κοινοτικών κανόνων δικαίου για τις εργασιακές σχέσεις.⁶⁹

3.2 Το δημοκρατικό έλλειμμα

Με τον όρο δημοκρατικό έλλειμμα στη διαδικασία λήψης των κοινοτικών αποφάσεων υπονοείται το γεγονός ότι οι πολίτες της Ε.Ε. δεν συμμετέχουν επαρκώς στην διαδικασία αυτή σε βαθμό τέτοιο που οι αποφάσεις που λαμβάνονται και οι δράσεις που αναλαμβάνονται να στερούνται επαρκούς δημοκρατικής νομιμοποίησης. Το γεγονός αυτό αποξενώνει του πολίτες από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, ενώ παράλληλα ο πολύπλοκος τεχνοκρατικός και γραφειοκρατικός χαρακτήρας ορισμένων ευρωπαϊκών θεσμών και οργάνων, εντείνει την δυσπιστία των πολιτών έναντι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Το δημοκρατικό έλλειμμα των ευρωπαϊκών θεσμών ταυτίζεται με την πλημμελή εκπροσώπηση των πολιτών, τον ανεπαρκή έλεγχο των κοινοτικών οργάνων και την απουσία λογοδοσίας και διαφάνειας.

Η πραγματικότητα είναι ότι σήμερα η δημοκρατική λειτουργία της Ε.Ε. έχει βελτιωθεί σε σχέση με το παρελθόν καθώς με την Συνθήκη της Λισαβόνας διευρύνθηκε η διαδικασία της συν-απόφασης και ενδυναμώθηκε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το οποίο αντιπροσωπεύει άμεσα τους πολίτες της Ε.Ε. Επιπλέον, η Συνθήκη της Λισαβόνας προσδιόρισε τα δημοκρατικά θεμέλια της Ε.Ε. αναδεικνύοντας την αρχή της δημοκρατικής ισότητας, την αρχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας. Τέλος, η Συνθήκη της Λισαβόνας έδωσε έμφαση στα εθνικά κοινοβούλια και

⁶⁹ Θεοχαρίδη, Ε., *Η κοινωνία των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση: ο ρόλος των κοινωνικών εταιριών*, Ανακοίνωση στο τρίτο πανελλήνιο συνέδριο Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας «Η διεθνής οικονομία στον 21^ο αιώνα: προς την παγκοσμιοποίηση ή προς την κυριαρχία των περιφερειακών συνεργασιών;», 16-18 Μαΐου 2008.

στα πολιτικά κόμματα ώστε να συμβάλει στον εκδημοκρατισμό της κοινοτικής δράσης.⁷⁰

Ωστόσο, παρά τις βελτιώσεις αυτές, το δημοκρατικό έλλειμμα των ευρωπαϊκών θεσμών δεν έχει αρθεί, το χάσμα μεταξύ κυβερνητών και κυβερνώμενων, αν και μειούμενο, παραμένει, και η λογοδοσία των φορέων λήψης αποφάσεων συνεχίζει να είναι ανεπαρκής. Ο αποκλεισμός των ευρωπαίων πολιτών από τις ευρωπαϊκές διαδικασίες, η ανεπαρκής εκπροσώπηση και συμμετοχή τους σε αυτές, διαβρώνει τη δημοκρατική λειτουργία της Ε.Ε. και επιτρέπει στις πολιτικές ελίτ και στις ισχυρές ομάδες συμφερόντων να γίνονται ρυθμιστές των ευρωπαϊκών εξελίξεων και πολιτικών.

Η χαμηλή προσέλευση των ευρωπαίων πολιτών στις εκλογές για την ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι ενδεικτική της εκ μέρους τους αποξένωσης και έλλειψης ενδιαφέροντος. Αυτή η χαμηλή προσέλευση οφείλεται σε τέσσερις παράγοντες σύμφωνα με τον Nugent.⁷¹ Πρώτον, οι εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν παρέχουν προοπτική μεταβολής της κυβερνητικής πολιτική. Δεύτερον, οι προεκλογικές εκστρατείες δεν προκαλούν το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων καθώς εκτός των άλλων είναι ασυντόνιστες και ουσιαστικά αντανακλούν μια δευτερευούσης σημασίας εγχώρια πολιτική αναμέτρηση. Τρίτον, τα πολιτικά κόμματα δείχνουν απρόθυμα να σπαταλήσουν πόρους για τις ευρω-εκλογές ενώ και τα πολιτικά πρόσωπα που διαθέτουν εμβέλεια και εγνωσμένο κύρος συνήθως δεν θέτουν υποψηφιότητα. Τέλος, οι ευρω-εκλογές συχνά εκλαμβάνονται από τα κόμματα ως ενδιάμεσες εθνικές εκλογές και ανεπίσημα δημοψηφίσματα και η σημασία τους υποβαθμίζεται εσκεμμένα. Αυτή η γενικότερη υποβάθμιση των εκλογών

⁷⁰ Μούσης, Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

⁷¹ Nugent, Ν., *Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αφαιρεί την δυνατότητα σχετικής έστω δημοκρατικής νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών πολιτικών. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Nugent, τα δημοψηφίσματα, που είναι αμεσότερος τρόπος έκφρασης της λαϊκής βούλησης, δεν συνέβαλλαν στην άρση του δημοκρατικού ελλείμματος καθώς ήταν περιορισμένα σε αριθμό και αντικείμενο τους ήταν κυρίως εθνικές πολιτικές ενώ κανένα από αυτά δεν είχε πανευρωπαϊκό χαρακτήρα. Επίσης, τα εθνικά κοινοβούλια ως μέσο επιρροής των ευρωπαϊκών ζητημάτων είναι αδύναμα καθώς παρεμβάλλονται αρκετά στάδια μεταξύ της εκλογής των βουλευτών και της λήψης των ευρωπαϊκών αποφάσεων αφού το εκλογικό σώμα αναδεικνύει πρώτα τους εθνικούς εκπροσώπους οι οποίοι στη συνέχεια σχηματίζουν κυβερνήσεις και αποστέλλουν εκπροσώπους τους στα διάφορα όργανα της Ε.Ε. Τέλος, η κοινή γνώμη των ευρωπαίων πολιτών παρακολουθείται από δημοσκοπήσεις του Ευρωβαρομέτρου αλλά και των εθνικών κυβερνήσεων και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, και ασκεί επιρροή στον καθορισμό των ορίων μεταξύ των οποίων θα πρέπει να ασκούν πολιτική οι εθνικές κυβερνήσεις για τα ευρωπαϊκά ζητήματα.

Το δημοκρατικό έλλειμμα, ως δομικό στοιχείο της Ε.Ε. που οφείλεται σε ένα συνδυασμό διακυβερνητικών και υπερεθνικών θεσμικών οργάνων, στην έλλειψη κομματικού ανταγωνισμού για ευρωπαϊκά ζητήματα, στην συνύπαρξη πολλαπλών επιπέδων εκπροσώπησης αλλά και στον κατακερματισμό της πολιτικής ευθύνης και λογοδοσίας, προκαλεί μια κρίση νομιμοποίησης.⁷² Γνώρισμα μιας τέτοιας κρίσης είναι η αδυναμία των μέσων δημοκρατικής νομιμοποίησης, όπως αυτά προβλέπονται από τις ευρωπαϊκές συνθήκες και τα εθνικά συντάγματα, να εξασφαλίσουν και να εγγυηθούν την κοινωνική και

⁷² Παπάζογλου, Μ., *Εξευρωπαϊσμός και δημοκρατικά ελλείμματα – Η έννοια της κρίσης νομιμοποίησης*, ΕΛΙΑΜΕΠ Κείμενο εργασίας Νο 9, 2010.

πολιτική νομιμοποίηση και να αντιμετωπίσουν τις περιπτώσεις αντιφάσεων και συγκρούσεων μεταξύ του κοινοτικού και εθνικού δικαίου.

Ωστόσο θα πρέπει να γίνει μια εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στο ευρωπαϊκό επίπεδο και στο κρατικό επίπεδο. Ειδικότερα, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η Ε.Ε. δεν αποτελεί κράτος και συνεπώς οι δημοκρατικές πρακτικές που υιοθετούνται δεν μπορούν να είναι αντίστοιχες με εκείνες της κρατική πολιτικής διάστασης. Επομένως στην Ε.Ε. δεν υπάρχει δημοκρατία με την έννοια και τη μορφή που θα ήταν αναγνωρίσιμη σε επίπεδο κράτους και παράλληλα δημιουργούνται ερωτηματικά ως προς το περιεχόμενο του όρου δημοκρατία σε επίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών και ως προς τον βαθμό αξιοποίησης της κρατο-κεντρικής αντίληψης περί δημοκρατίας για τη διακυβέρνηση μιας ιδιόμορφης οντότητας όπως η Ε.Ε.⁷³ Υπό την έννοια αυτή η Ε.Ε. αντλεί την νομιμοποίηση της όχι σε όρους δημοκρατικότητας αλλά αποτελεσματικότητας καθώς η αποτυχία επίτευξης των διακηρυγμένων της στόχων θα ταυτιζόταν αυτόματα με παύση της νομιμοποίησης της.

Όμως η πολιτική εμβάθυνση της Ε.Ε. θα απαιτούσε τον περιορισμό του δημοκρατικού ελλείμματος και τον εμπλουτισμό των δημοκρατικών διαδικασιών κατά την διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η προοπτική αυτή θα ενεργοποιούσε την κοινωνία των πολιτών ως μέσο διεύρυνσης της νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών. Κατά τον J. Habermas⁷⁴ άλλωστε, η μετάβαση από τις διακυβερνητικές συνεργασίες σε μια συντεταγμένη πολιτεία θα απαιτούσε μια διαδικασία δημοκρατικής νομιμοποίησης και μια κοινή πρακτική διαμόρφωσης βούλησης, που θα τροφοδοτούταν από μια ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών, η οποία θα αναπτύσσονταν σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Ως παράδειγμα του δημοκρατικού ελλείμματος των ευρωπαϊκών οργάνων ο Ν.

⁷³ Κοντιάδης, Ξ., «Η δημοκρατική αρχή ως οργανωτική βάση της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης», *το Σύνταγμα*, τεύχος 4, 2003.

⁷⁴ Habermas, J., *Ο Μεταεθνικός αστερισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2003.

Κοτζιάς⁷⁵ δίνει την δημιουργία των ευρωπαϊκών μηχανισμών στήριξης των οικονομιών της ευρωζώνης, οι οποίοι κατασκευάστηκαν χωρίς την συγκατάθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εκτός του ελέγχου της κοινωνίας και των πολιτών και με γνώμονα την κατοχή οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Σύμφωνα με τον Ν. Κοτζιά μεγάλες περιοχές της ευρωπαϊκής πολιτικής δεν υπόκεινται στην δημοκρατική διαδικασία με αποτέλεσμα να αποσπών την πολιτική από τη βάση νομιμότητας και νομιμοποίησης της και να αποδομούν τη συμμετοχή των πολιτών.

3.3 Τα κοινοτικά όργανα και οι ομάδες συμφερόντων

Όπως έγινε σαφές στα προηγούμενα υποκεφάλαια, κεντρική διαπίστωση ως προς την διακυβέρνηση της Ε.Ε. και της παραγωγής πολιτικής είναι ο καταμερισμός της εξουσίας σε τρία επίπεδα, το υπερεθνικό, το εθνικό και το υπο-εθνικό. Σε αυτό το πλαίσιο της ανάλυσης οι ομάδες συμφερόντων προσπαθούν να επηρεάσουν την παραγωγή πολιτικής με δύο βασικούς τρόπους.

Πρώτον, μέσω της εθνικής στρατηγικής των συμφερόντων, δηλαδή μέσω της άσκησης επιρροής στις επιμέρους εθνικές κυβερνήσεις. Δεύτερον, μέσω της υπερεθνικής στρατηγικής συμφερόντων, δηλαδή μέσω της πίεσης στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τα κοινοτικά όργανα. Οι δύο αυτοί μέθοδοι είναι συχνά συμπληρωματικοί και αντανακλούν τις στρατηγικές επιλογές των ομάδων συμφερόντων ως προς τους διαύλους πρόσβασης, την δημόσια διατύπωση των αιτημάτων τους κ.α. Τα ευρωπαϊκά όργανα έρχονται σε επαφή με περισσότερες από 3.000 οργανώσεις, φορείς, εταιρείες και μορφώματα εκπροσώπησης συμφερόντων, 900 εκ των οποίων έχουν ευρωπαϊκό

⁷⁵ Κοτζιάς, Ν., «Να ξεμπλοκάρουμε την πολιτική», *η Αυγή*, 16 Νοεμβρίου 2011.

χαρακτήρα.⁷⁶ Μια βασική διάκριση αφορά τον τρόπο που πραγματώνεται η επαφή των κοινοτικών οργάνων με τις οργανώσεις αυτές. Ειδικότερα, η επαφή αυτή μπορεί να γίνει είτε μέσω μιας θεσμικά προδιαγεγραμμένης συνεργασίας είτε μέσω επαφών που εμπίπτουν στην κλασική έννοια του lobbying. Όπως αναφέρει ο Quermonne⁷⁷ η πρακτική του lobbying μεγεθύνθηκε παράλληλα με την υλοποίηση της εσωτερικής αγοράς και προκάλεσε την κινητοποίηση χιλιάδων ατόμων και εκατοντάδων ομάδων στις Βρυξέλλες. Οι ομάδες που δεν διαθέτουν αρκετή ισχύ για να εκπροσωπηθούν στα κοινοτικά όργανα, απευθύνονται σε ειδικευμένα γραφεία επαγγελματικού lobbying και δημόσιων σχέσεων.

Οι ομάδες συμφερόντων, όπως παρουσιάζουν οι Λάβδας, Μενδρινού και Χατζηγιάννη στρέφουν την δράση τους προς τα ευρωπαϊκά όργανα, δηλαδή την Επιτροπή, το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Αναλυτικότερα: Η Επιτροπή αποτελεί το θεμελιώδες κοινοτικό όργανο το οποίο εκπροσωπεί, προστατεύει και προάγει τα κοινοτικά συμφέροντα και τους κοινοτικούς στόχους χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τις εθνικές επιδιώξεις και στρατηγικές. Συνεπώς η Επιτροπή δρα ανεξάρτητα από τις εθνικές κυβερνήσεις και τα μέλη της είναι ανώτατοι λειτουργοί και όχι εκπρόσωποι κρατών μελών. Υπό αυτή την έννοια η επιτροπή θεωρείται ο θεματοφύλακας των ευρωπαϊκών Συνθηκών. Η επιτροπή επίσης διαθέτει το μονοπώλιο της νομοθετικής πρωτοβουλίας και παίζει τον ρόλο τους εκτελεστικού οργάνου της Ε.Ε. Με στόχο την αποτελεσματικότερη λειτουργία της και την επιτυχή εκτέλεση των

⁷⁶ Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

⁷⁷ Quermonne, J.L., *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2005.

αρμοδιοτήτων της η Επιτροπή στελεχώνεται από έναν μεγάλο γραφειοκρατικό μηχανισμό διοικητικής υποστήριξης.

Για την εκπόνηση των προτάσεων της η Επιτροπή συμβουλευέται άλλα γνωμοδοτικά και συμβουλευτικά κοινοτικά όργανα και έρχεται σε επαφή με ομάδες συμφερόντων. Η αρμοδιότητα της νομοθετικής πρωτοβουλίας έχει μετατρέψει την Επιτροπή σε πρωταγωνιστή της νομο-παραγωγικής διαδικασίας και της επιτρέπεται να συζητά και να διαπραγματεύεται με τους παράγοντες και τις ομάδες συμφερόντων. Οι ομάδες συμφερόντων εμπλέκονται στην νομο-παραγωγική διαδικασία από τα πρώτα ακόμα στάδια διαμόρφωσης μιας πρότασης. Πράγματι, η δυνατότητα επιρροής στον ομάδων συμφερόντων είναι μεγαλύτερη στα στάδια σύνταξης και επεξεργασίας της πρότασης παρά στα επόμενα στάδια, με αποτέλεσμα οι εκπρόσωποι των ομάδων να επιζητούν να αναπτύσσουν σχέσεις με τον αρμόδιο Επίτροπο και τον αντίστοιχο γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Ωστόσο η Επιτροπή επιδιώκει να διασφαλίσει την διαφάνεια των επαφών αυτών θεσμοποιώντας ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κανόνων για την αλληλοεπίδραση μεταξύ ομάδων συμφερόντων και κοινοτικών οργάνων, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζει την σημασία της δραστηριότητας των οργανωμένων συμφερόντων. Αντίθετα, η Επιτροπή επιδίωξε να ενισχύσει την συμμετοχή των εκπροσώπων των διάφορων ομάδων στις ομάδες εργασίας της με στόχο την παροχή εξειδικευμένης γνώσης και την ανταλλαγή πληροφοριών. Με τον τρόπο αυτό οι ομάδες συμφερόντων επηρεάζουν τον καθορισμό της ατζέντας πολιτικής της Επιτροπής. Επιπλέον, η συμμετοχή των ομάδων συμφερόντων, εκτός από πληροφορίες, προσφέρει και ένα βαθμό νομιμοποίησης της δράσης της Επιτροπής.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (ΕΚ) θεωρείται ο συν-νομοθέτης της Ε.Ε. και το βασικό όργανο πολιτικού ελέγχου το οποίο αποτελείται από εκλεγμένους αντιπρόσωπους των λαών των κρατών μελών. Με σκοπό την μείωση του

δημοκρατικού ελλείμματος ο ρόλος του ΕΚ αναβαθμίστηκε μέσω της εισαγωγής της διαδικασίας της απόφασης που κατέστησε ουσιαστικά το ευρωκοινοβούλιο συνυπεύθυνο για την χάραξη της ευρωπαϊκής πολιτικής.⁷⁸ Όσο αναβαθμίζονταν ο ρόλος του ΕΚ τόσο έστρεφαν και την προσοχή τους σε αυτό οι ομάδες συμφερόντων. Γενικότερα, η άσκηση επιρροής στους εκπροσώπους του ευρωκοινοβουλίου αποτελεί σημαντικό πεδίο δράσης κυρίως για τις ομάδες εκείνες που δεν εκπροσωπούν επιχειρηματικά συμφέροντα εξαιτίας του δημοκρατικού χαρακτήρα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ως θεσμού εκπροσώπησης των πολιτών της Ε.Ε.

Το Συμβούλιο αποτελεί το διακυβερνητικό όργανο της Ε.Ε. καθώς και το θεμελιώδες όργανο λήψης αποφάσεων το οποίο αποτελείται από εκπροσώπους, πρωθυπουργούς ή υπουργούς, των κυβερνήσεων των κρατών μελών. Η σύνθεση του Συμβουλίου από μέλη των εθνικών κυβερνήσεων παρέχει την δυνατότητα πρόσβασης σε διάφορες ομάδες συμφερόντων που προστρέχουν σε αυτά για την διευθέτηση των αιτημάτων τους. Η προσπάθεια άσκησης επιρροής επεκτείνεται και στους μονίμους αντιπροσώπους των κρατών μελών που στελεχώνουν τις διάφορες επιτροπές. Το συμβούλιο αποτελεί την κύρια δίοδο πρόσβασης στην διαδικασία παραγωγής πολιτικής για τις ομάδες συμφερόντων εκείνες οι οποίες δραστηριοποιούνται λόγω μεγέθους και σύστασης μόνο σε εθνικό επίπεδο και δεν έχουν την δυνατότητα εκπροσώπησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι εθνικές ομάδες συμφερόντων συχνά πιέζουν προς την κατεύθυνση καθυστέρησης της εφαρμογής της κοινοτικής νομοθεσίας. Όμως συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή ομάδες συμφερόντων πιέζουν στις περιπτώσεις μη συμμόρφωσης για τη αυστηρή εφαρμογή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας όταν αυτή εξυπηρετεί τα συμφέροντα τους.

⁷⁸ Παλαιότερα ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ήταν περισσότερο γνωμοδοτικός.

Συμπερασματικά, οι ομάδες συμφερόντων προτιμούν να ασκούν επιρροή στην Επιτροπή η οποία διαμορφώνει τις νομοθετικές προτάσεις στα αρχικά στάδια παρά στο Συμβούλιο και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο που λαμβάνουν τις σχετικές αποφάσεις και συνεπώς εμπλέκονται στην νομο- παραγωγική διαδικασία στην τελευταία φάση η οποία άλλωστε περιλαμβάνει ελιγμούς, συμβιβασμούς και αμοιβαίες υποχωρήσεις. Ωστόσο ο κατ' εξοχήν θεσμός που δημιουργήθηκε ειδικά για την θεσμική διαβούλευση με τις ομάδες συμφερόντων είναι η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) η οποία παρουσιάζεται αναλυτικότερα στο επόμενο υποκεφάλαιο.

3.4 Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) αποτελεί το συμβουλευτικό όργανο της Ε.Ε. το οποίο δημιουργήθηκε το 1957 με τη συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και επιτρέπει στα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα να ενημερώνονται και να λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντα των επαγγελματικών και άλλων ενδιαφερομένων ομάδων κατά την διαδικασία εκπόνησης και σχεδιασμού των κοινοτικών πολιτικών. Η ΕΟΚΕ αποτελείται από 344 μέλη από 27 χώρες τα οποία προτείνονται ανάλογα με τον εθνικό πληθυσμό από τις κυβερνήσεις των κρατών μελών, διορίζονται από το Συμβούλιο και υπηρετούν με θητεία πέντε ετών. Τα μέλη της ΕΟΚΕ δεν αμείβονται, ωστόσο λαμβάνουν κάποια επιδόματα για την κάλυψη των εξόδων ταξιδιού και διαμονής κατά την συμμετοχή τους σε συνεδριάσεις. Συμπερασματικά, η ΕΟΚΕ διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση συναίνεσης στο εσωτερικό της Ε.Ε., η οποία χαρακτηρίζεται από δημοκρατικό έλλειμμα, και παράλληλα υπερασπίζεται το ευρωπαϊκό κεκτημένο εκπροσωπώντας όλους τους κοινωνικούς και οικονομικούς φορείς που συνθέτουν την οργανωμένη κοινωνία των πολιτών και παρέχοντας ένα βήμα

διαβούλευσης, διαλόγου, ενημέρωσης και έκφρασης των συχνά αποκλινόντων απόψεων.

Η απόφαση για την σύσταση αυτού του γνωμοδοτικού οργάνου αποτελούμενου από εκπροσώπους διάφορων οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων, λήφθηκε εξαιτίας τεσσάρων παραγόντων όπως αναφέρει ο Nugent.⁷⁹ Αναλυτικότερα, πρώτον, η πλειοψηφία των κρατών μελών κατά την στιγμή της ίδρυσης της ΕΟΚΕ διέθεταν ανάλογα όργανα στα εθνικά τους πολιτικά συστήματα τα οποία έπαιζαν έναν συμπληρωματικό ρόλο στον τρόπο που εκφραζόταν η λαϊκή βούληση στα εθνικά κοινοβούλια προσφέροντας ένα βήμα διαλόγου για την έκφραση διάφορων συμφερόντων. Δεύτερον, η οικονομική παρά πολιτική φύση των ευρωπαϊκών κοινοτήτων συνεπαγόταν το γεγονός ότι οι διάφορες ομάδες εργοδοτικών και εργατικών συμφερόντων θα επηρεάζονταν περισσότερο από την κοινοτική δράση και θα ήταν οι βασικότεροι συντελεστές στην πρόοδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τρίτον, είχε θεωρηθεί ότι ο διάλογος με τα συμφέροντα αυτά δεν θα ήταν αποτελεσματικός στο πλαίσιο άλλων κοινοτικών οργάνων. Τέλος, το θεσμικό πλαίσιο της συνθήκης της Ρώμης βασιζόταν στο πρότυπο της Συνθήκης των Παρισίων το οποίο προέβλεπε ένα συμβουλευτικό όργανο κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων.

Η αποστολή της ΕΟΚΕ, έτσι όπως περιγράφεται στην ιστοσελίδα του οργάνου, είναι να συνεφέρει στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση συμβάλλοντας στην ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμοποίησης και της αποτελεσματικότητας της δράσης της Ε.Ε. προσφέροντας την δυνατότητα στις διάφορες οργανώσεις της

⁷⁹ Nugent, N., *Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2004

κοινωνίας των πολιτών των κρατών μελών να εκφράσουν τις απόψεις τους σε επίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών. Αναλυτικότερα, η ΕΟΚΕ επιτελεί τρεις βασικές αποστολές. Η πρώτη αποστολή αφορά την θετική της συνεισφορά στην προσαρμογή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και των ευρωπαϊκών πολιτικών στις ισχύουσες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην Ε.Ε., επικουρώντας τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα μέσω της εμπειρογνομosύνης, της αντιπροσωπευτικότητας των μελών της, του διαλόγου και της συναίνεσης με στόχο πάντα την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος. Η δεύτερη αποστολή αφορά την λειτουργία της ΕΟΚΕ ως επίσημο θεσμικό βήμα εκπροσώπησης, ενημέρωσης και έκφρασης της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών με σκοπό την προώθηση μιας εγγύτερης στους πολίτες και πιο συμμετοχικής Ε.Ε. Η τρίτη αποστολή αφορά την προώθηση των αξιών εκείνων που αποτελούν την βάση της ευρωπαϊκής οικοδόμησης και την προαγωγή της δημοκρατίας, της συμμετοχικής δημοκρατίας και του ρόλου των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών.

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και τα μέλη της οφείλουν να εξασφαλίζουν μια ευρεία εκπροσώπηση των διάφορων κατηγοριών της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Έτσι, τα μέλη της ΕΟΚΕ συγκροτούνται σε τρεις ομάδες: η πρώτη ομάδα των εργοδοτών περιλαμβάνει μεταξύ άλλων εκπροσώπους της βιομηχανίας, των τραπεζικών οργανισμών και των ομοσπονδιών των μεταφορών. Η δεύτερη ομάδα των εργαζομένων αποτελείται από εκπροσώπους των συνδικαλιστικών οργανώσεων, ενώ η τρίτη ομάδα διάφορων δραστηριοτήτων περιλαμβάνει εκπροσώπους των γεωργών, των ελεύθερων επαγγελματιών, των βιοτεχνών, των μικρομεσαίων επιχειρήσεων,

των οικολογικών κινημάτων, των συλλόγων προστασίας των καταναλωτών καθώς και άλλων οργανώσεων.⁸⁰

Επιπλέον, όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της ΕΟΚΕ, η Ε.Ε. δεν μπορεί να παραμελήσει τους παγκόσμιους εταίρους της και συνεπώς η ΕΟΚΕ δραστηριοποιείται στην οικοδόμηση και στη στήριξη της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών ακόμη και σε άλλες χώρες. Στο πλαίσιο αυτό η ΕΟΚΕ συμμετέχει σε συνεδριάσεις της κοινωνίας των πολιτών όπου εξετάζονται θέματα κοινού ενδιαφέροντος με χώρες όπως η Βραζιλία, η Ρωσία, η Κίνα και η Ινδία, αλλά και με τις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και τις μεσογειακές χώρες της Αφρικής. Παράλληλα η διεθνής δράση της ΕΟΚΕ συμπεριλαμβάνει την προώθηση των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών στις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες αλλά και στις συμφωνίες οικονομικής εταιρικής σχέσης της Ε.Ε. με τρίτες χώρες.

Ειδικότερα ως προς την λειτουργία της ΕΟΚΕ, στις περιπτώσεις εκείνες που προβλέπει η Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ε.Ε. (ΣΛΕΕ), το Συμβούλιο ή η Επιτροπή έχουν την υποχρέωση να ζητούν τη γνώμη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής. Τα όργανα αυτά μπορούν να ζητούν γνώμη ακόμα και στις περιπτώσεις όπου δεν προβλέπεται αλλά θεωρείται σκόπιμο. Άλλωστε, η ΕΟΚΕ στις περιπτώσεις που το θεωρεί σκόπιμο μπορεί να πάρει η ίδια την πρωτοβουλία να διατυπώσει γνώμη. Οι γνωμοδοτήσεις της ΕΟΚΕ υιοθετούνται με απλή πλειοψηφία από την ολομέλεια η οποία συνεδριάζει εννέα φορές ετησίως, ωστόσο οι προπαρασκευαστικές εργασίες πραγματοποιούνται από ειδικευμένα τμήματα που καλύπτουν τους περισσότερους τομείς δραστηριότητας της Ε.Ε. Όμως σε κάθε περίπτωση,

⁸⁰ Μούσης, Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

δηλαδή είτε οι γνώμες ζητούνται από ευρωπαϊκά όργανα, είτε εκφέρονται με πρωτοβουλία της ΕΟΚΕ δεν δεσμεύουν τα θεσμικά όργανα.

Συνεπώς η λειτουργία της ΕΟΚΕ είναι απλά συμβουλευτική και γνωμοδοτική και δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για τα όργανα στα οποία απευθύνεται. Όπως σημειώνει ο Μούσης, παρά το γεγονός ότι ο μη δεσμευτικός χαρακτήρας της γνώμης της ΕΟΚΕ είναι ένα μειονέκτημα το οποίο θα πρέπει να διορθωθεί, το όργανο αυτό καταφέρνει να παίζει τον ρόλο ενός βήματος όπου δεν εκφράζονται εθνικές θέσεις αλλά αντιπαρατίθενται απόψεις και συμφέροντα διαφόρων κατηγοριών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Έτσι, ο ρόλος της ΕΟΚΕ και η συμμετοχή της στην διαμόρφωση των κοινών πολιτικών και στην διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι περιορισμένος, καθώς οι διάφορες ομάδες της κοινωνίας πολιτών που είναι άμεσα ενδιαφερόμενες για τις πρακτικές επιπτώσεις των ευρωπαϊκών πολιτικών εκφράζουν τις θέσεις τους αλλά δεν μπορούν να συμπράξουν ουσιαστικά στην διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων.

Βέβαια η άποψη της ίδιας της ΕΟΚΕ είναι διαφορετική καθώς υποστηρίζει ότι λειτουργεί ως δεσμός μεταξύ της Ε.Ε. και της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών και δημιουργεί το κατάλληλο περιβάλλον για έναν μόνιμο διάλογο. Στο πλαίσιο αυτό ο τρόπος λειτουργίας της ΕΟΚΕ είναι τέτοιος ώστε να επιχειρείται η επιδίωξη συναίνεσης και η εξεύρεση κοινά αποδεκτών συμβιβασμών μεταξύ αντίθετων και αποκλινόντων απόψεων. Έτσι, η διαβούλευση στην ΕΟΚΕ μετατρέπεται μερικές φορές σε σκληρή διαπραγμάτευση μεταξύ των διάφορων ομάδων. Σύμφωνα λοιπόν με την ΕΟΚΕ η λειτουργία της βελτιώνει την ποιότητα και την αξιοπιστία της εκπόνησης ευρωπαϊκής πολιτικής, επιτυγχάνει την ευρύτερη αποδοχή των ευρωπαϊκών αποφάσεων και τέλος συμβάλλει στην ενίσχυση της δημοκρατικής λειτουργίας

της Ε.Ε. Ωστόσο, όπως αναφέρουν οι Λάβδας, Μενδρινού και Χατζηγιάννη⁸¹ η ΕΟΚΕ παρά το γεγονός ότι δημιουργήθηκε για να αποτελέσει ευρωπαϊκό πεδίο θεσμικής διαβούλευσης με τις διάφορες ομάδες συμφερόντων, ο ρόλος της στην παραγωγή πολιτικής είναι σχετικά υποβαθμισμένος καθώς έχει συμβουλευτικό και διαβουλευτικό χαρακτήρα. Η θεσμική αυτή αδυναμία της ΕΟΚΕ συμπληρώνεται και από τις εσωτερικές αντιθέσεις των συμφερόντων που εκπροσωπούνται από τις διάφορες ομάδες. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση η ΕΟΚΕ ασκεί ικανοποιητικά την συμβουλευτική της δραστηριότητα καθώς αποτελεί ένα καθιερωμένο πεδίο συζήτησης, διαλόγου και διαβούλευσης με τους εκπροσώπους των διάφορων ομάδων.

3.5 Οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στην Ε.Ε.

Παραπάνω παρουσιάστηκε ο τρόπος επίδρασης και συμμετοχής των ομάδων ιδιωτικών και δημόσιων συμφερόντων στα διάφορα στάδια της νομο-παραγωγικής διαδικασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συμμετοχή αυτή γίνεται με την αξιοποίηση εκ μέρους των ομάδων θεσμοθετημένων ή άτυπων διαύλων επικοινωνίας κι επιρροής. Παρακάτω ακολουθεί η παρουσίαση με βάση την κατηγοριοποίηση των ομάδων σε εργοδοτικές, εργατικές και μη παραγωγικές οργανώσεις αντίστοιχα.

3.5.1 Οι εργοδοτικές οργανώσεις

Οι εργοδοτικές οργανώσεις στο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα διακρίνονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες, όπως επισημαίνουν οι Στεφάνου και Μοσχονάς . Στην πρώτη από αυτές περιλαμβάνονται οι οργανώσεις που εκφράζουν γενικά συμφέροντα όπως η Ένωση των Βιομηχανικών και Εργοδοτικών Συνδέσμων

⁸¹ Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

της Ευρώπης (UNICE), η Ένωση των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων της Ευρώπης (Eurochambers), το Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίων Επιχειρήσεων (CEEP) και η Ευρωπαϊκή Ένωση των Βιοτεχνών και των ΜΜΕ (UEAPME) καθώς και άλλες οργανώσεις τον χώρο. Βέβαια δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνει η UNICE καθώς είναι η ως οργάνωση που εκπροσωπεί τις βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ε.Ε. Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται οι οργανώσεις που εκφράζουν ειδικά ή κλαδικά συμφέροντα όπως είναι η EUROFER για την χαλυβουργία και την σιδηρουργία, CEFIC για τη χημική βιομηχανία, η EFPIA για τα φαρμακευτικά προϊόντα, η UEA για τα προϊόντα ξύλου, η CEC για τον κλάδο των υποδημάτων, η ECLA για τον κλάδο της ένδυσης, η CBMC για την ζυθοποιία, η HOTREC για τα ξενοδοχεία, η ECTAA για τα πρακτορεία ταξιδιών καθώς και μια σειρά άλλων οργανώσεων. Σημαντική επιρροή στην διαδικασία λήψης αποφάσεων από τα κοινοτικά όργανα παίζουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις μέσω κυρίως της UNICE αλλά και κλαδικών οργανώσεων αξιοποιώντας άμεσες ή έμμεσες επαφές. Γενικότερα βέβαια οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ενδιαφέρονται για την προώθηση της ενιαίας αγοράς και της οικονομικής ολοκλήρωσης καθώς και για την διεύρυνση της Ε.Ε. που επεκτείνει το γεωγραφικό πεδίο των δραστηριοτήτων τους.

Όπως σημειώνουν οι Λάβδας κ.α.⁸² η Ένωση των Βιομηχανικών και Εργοδοτικών Συνδέσμων της Ευρώπης (UNICE) η οποία ιδρύθηκε το 1958 έχει παίξει έναν καθοριστικό ρόλο στην διαμεσολάβηση των επιχειρηματικών συμφερόντων σε ευρωπαϊκό θεσμικό επίπεδο. Μετά από μια περίοδο επιφυλακτικότητας εκ μέρους της UNICE ως προς τον *κοινωνικό διάλογο*, δηλαδή μιας διαδικασίας που έφερνε σε επαφή τους κοινωνικούς εταίρους και

⁸² Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

τα κοινοτικά όργανα κατά την διαμόρφωση της κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής, η UNICE υιοθέτησε μια περισσότερο διαλλακτική στάση στο βαθμό βέβαια που και η ίδια επιθυμούσε την θεσμοποίηση ενός τέτοιου μηχανισμού και την συμμετοχή της σε αυτόν. Έτσι η UNICE από την δεκαετία του 1960 και ύστερα αποτέλεσε πρότυπο συνεργασίας μεταξύ επιχειρηματικών συμφερόντων και κοινοτικών οργάνων. Άλλωστε, όπως υπενθυμίζουν οι Λάβδας κ.α. από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων τα κοινοτικά όργανα σύμφωνα πάντα με τις δοτές τους αρμοδιότητες επιδίωξαν ένα ιδιαίτερο πλέγμα σχέσεων με τις ομάδες επιχειρηματικών συμφερόντων καθώς επιθυμούσαν να προωθήσουν μια σειρά σημαντικών σχεδίων τεχνολογικής καινοτομίας και οικονομικής αναδιάρθρωσης.

Στην διαδικασία αυτή της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών οι μεγάλες ευρωπαϊκές εταιρείες θα έπαιζαν έναν κεντρικό ρόλο κι έτσι τα κοινοτικά όργανα και κυρίως η Επιτροπή επιδίωξαν να ενθαρρύνουν και να συντονίσουν αντίστοιχες πρωτοβουλίες. Η προσπάθεια αυτή ωστόσο περιορίστηκε ως προς την αποτελεσματικότητα της εξαιτίας κοινοτικών ενδο-θεσμικών διαφωνιών και εντάσεων ως προς την κατεύθυνση της ασκούμενης πολιτικής, δηλαδή αν αυτή θα έπαιρνε την μορφή μιας οργανωμένης βιομηχανικής πολιτικής ή αν θα περιοριζόνταν σε ένα ρόλο προώθησης και εφαρμογής ρυθμιστικών κανόνων. Η σύγκρουση αυτή, μεταξύ βιομηχανικής πολιτικής και πολιτικής ανταγωνισμού, έχει αμβλυνθεί και έχει επικρατήσει ένα καθεστώς που ευνοεί μάλλον την πολιτική ανταγωνισμού, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν φαινόμενα όπου η κρατική παρέμβαση χρησιμοποιείται για την ενίσχυση εθνικών βιομηχανικών κλάδων. Η πρακτική αυτή δημιουργεί τριβές ανάμεσα στα αρμόδια κοινοτικά όργανα και στις εθνικές κυβερνήσεις. Με τον τρόπο αυτό διαπιστώνεται μια κατακερματισμένη και πολύ-επίπεδη κατάσταση όπου απουσιάζει μια ηγεμονική προσπάθεια συντονισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

3.5.2 Οι εργατικές οργανώσεις

Οι εργατικές οργανώσεις διακρίνονται κατά τους Στεφάνου και Μοσχονά⁸³ επίσης σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά οργανώσεις γενικού συμφέροντος όπου κυριαρχεί η σοσιαλδημοκρατικής αντίληψης Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων (ΕΣΕΣ/ETUC) και η κομμουνιστικής αντίληψης Διεθνής Συνομοσπονδία Ελευθέρων Εργατικών Συνδικάτων (ΔΣΕΕΣ). Η δεύτερη κατηγορία αφορά οργανώσεις ειδικού ή κλαδικού συμφέροντος στις οποίες δραστηριοποιείται ένας σημαντικός αριθμός εργατικών ενώσεων όπως η CEC για στελέχη επιχειρήσεων, η FEM για τους εργαζόμενους στη μεταλλουργία, η CSEE για τους εκπαιδευτικούς, η UFE για τους εργαζόμενους στον χρηματοπιστωτικό τομέα, η EUROFEDOP για τους εργαζόμενους στις δημόσιες επιχειρήσεις κ.α. Όμως οι εργατικές ενώσεις χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια ειδικά σε εθνικό επίπεδο εξαιτίας των κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων των μελών τους καθώς λ.χ. τα σοσιαλδημοκρατικά, τα κομμουνιστικά και τα χριστιανοδημοκρατικά συνδικάτα διαφοροποιούνται ως προς τις τακτικές που επιλέγουν όσο και ως προς τους στόχους που επιδιώκουν.

Οι εργατικές οργανώσεις ωστόσο υποστηρίζουν σταθερά τις δράσεις υπέρ των κοινοτικών κοινωνικών προγραμμάτων με στόχο τη δημιουργία αντίβαρων στην ισχύ των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Η αντιστάθμιση αυτή μπορεί να επιτευχθεί με την κατάλληλη εκπροσώπηση των εργαζομένων στο επίπεδο της μεμονωμένης πολυεθνικής επιχείρησης, στο επίπεδο του βιομηχανικού κλάδο και τέλος σε περιφερειακό ευρωπαϊκό επίπεδο. Ωστόσο οι εργατικές οργανώσεις δεν κατάφεραν να συντονίσουν την δράση τους καθώς έχουν

⁸³ Στεφάνου, Κ., Μοσχονάς, Α. Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

αρκετές διαφορές ως προς τις εμπειρίες και τις εκτιμήσεις τους, τις ιδεολογικές τους καταβολές αλλά βέβαια και ως προς τις επιμέρους εθνικές οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν. Επιπλέον, οι εργατικές ενώσεις έχουν υποστεί τα τελευταία χρόνια κάμψη της διαπραγματευτικής τους δύναμης εξαιτίας της αύξησης της ανεργίας.

Η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Εργατικών Συνδικάτων (ETUC) θεωρείται η ισχυρότερη και η περισσότερο αναγνωρίσιμη οργάνωση εκπροσώπησης των συμφερόντων της εργασίας στον κοινωνικό διάλογο και στην κοινοτική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η ETUC αναθέρμανε τις σχέσεις της με τα κοινοτικά όργανα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κι εξαιτίας της ανάπτυξης του κοινωνικού διαλόγου. Πράγματι, παρά την παραδοσιακή επιφυλακτικότητα των εργατικών ενώσεων ως προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση, η ETUC υιοθέτησε μια θετική στάση και οδηγήθηκε σταδιακά στην υποστήριξη της εμβάθυνσης της ενοποιητικής διαδικασίας.

Η επιφυλακτικότητα αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή εξαιτίας της πολιτικής και οργανωτικής ανομοιογένειας των εργατικών ενώσεων σε εθνικό επίπεδο που εμπόδιζε μια κοινή στάση αναφορικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά και εξαιτίας της πρόσληψης της ενοποιητικής διαδικασίας στις δεκαετίες τον 1960 και του 1970 ως μορφής διεθνοποίησης του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Η αλλαγή αυτή ως προς την αποδοχή της ενοποιητικής διαδικασίας υπαγορεύεται από το γεγονός ότι ορισμένα συνδικάτα επιχείρησαν να πετύχουν στο επίπεδο των κοινοτικών διαδικασιών όσα δεν κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν σε εθνικό επίπεδο, ενώ άλλα συνδικάτα, ιδιαίτερα εκείνα από τις πλουσιότερες χώρες, επιχείρησαν να διασφαλίσουν τα κεκτημένα τους από μια ενδεχόμενη διάβρωση που θα προκαλούσε η ενοποιητική διαδικασία. Επιπλέον, τα συνδικάτα εκτίμησαν ότι μπορούν να αποκτήσουν εξισορροπητικά αντίβαρα απέναντι στην ισχύ των πολυεθνικών επιχειρήσεων μόνο σε κοινοτικό επίπεδο.

Γενικότερα, οι Λάβδας, Μενδρινού και Χατζηγιάνη⁸⁴ διαπιστώνουν πως στο επίπεδο της Ε.Ε. δεν υφίσταται κάποια κίνηση προς ένα περισσότερο ομοιογενές πρότυπο εκπροσώπησης συμφερόντων. Πράγματι, το γενικό πρότυπο εκπροσώπησης στην Ε.Ε. δεν είναι μόνο κατακερματισμένο και κλαδικό, αλλά χαρακτηρίζεται και από την συνύπαρξη διάφορων πλουραλιστικών μορφών κοινωνικού διαλόγου στο κοινωνικό άλλα και σε άλλα πεδία πολιτικής. Παρατηρείται δηλαδή σε κοινοτικό επίπεδο μια μετάλλαξη, αν όχι εγκατάλειψη, της συγκρότησης ενός κορπορατιστικού σχήματος εκπροσώπησης. Ειδικότερα, η παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατική έννοια του κορπορατιστικού προτύπου βασισμένη σε μια τριμερή συνεννόηση κράτους, κεφαλαίου και εργασίας, εγκαταλείφτηκε από νωρίς καθώς φάνηκε ότι δεν μπορούσε να εφαρμοστεί σε κοινοτικό επίπεδο. Έτσι οι νέες προσεγγίσεις επικεντρώθηκαν στην εξασφάλιση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων μέσω του κοινωνικού διαλόγου. Αναλυτικότερα, η έννοια αυτή αφορά την συμμετοχή των κοινωνικών δρώντων στην διαδικασία αναζήτησης και διαμόρφωσης ύστερα από διαπραγμάτευση κοινά αποδεκτών θέσεων σε βασικά ζητήματα της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Έτσι, από την δεκαετία του 1980 οι οργανώσεις συμφερόντων των κύριων δρώντων δηλαδή η UNICE και η ETUC συμμετέχουν σε κοινωνικό διάλογο με την Επιτροπή, η οποία και αποτελεί θεματοφύλακα των ευρωπαϊκών συνθηκών και εκτελεστικό όργανο της Ε.Ε.

3.5.3 Οι μη παραγωγικές οργανώσεις

Μεταπολεμικά αναπτύχθηκαν στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες κοινωνικά κινήματα που έδωσαν ώθηση σε συγκεκριμένα αιτήματα όπως λ.χ. η χειραφέτηση της γυναίκας, η προστασία του περιβάλλοντος, η προστασία των

⁸⁴ Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάνη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

καταναλωτών, κ.α. Αυτή η συνεχώς διευρυνόμενη επιρροή των μη-παραγωγικών οργανώσεων, δηλαδή εκείνων που δεν εμπίπτουν στις κατηγορίες κεφαλαίου και εργασίας, συνέβαλλε στο πεδίο της ενημέρωσης για τις στάσεις, τα αιτήματα και τις προτιμήσεις των πολιτών σε ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος και διευκόλυνε τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των κοινοτικών πολιτικών αλλά και το άνοιγμα των ευρωπαϊκών θεσμών στους πολίτες. Έτσι, αυτές οι ομάδες γενικών συμφερόντων απολαμβάνουν την υποστήριξη της Ε.Ε. Οι σημαντικότερες ομάδες που δραστηριοποιούνται στο πολιτικό σύστημα της Ε.Ε. είναι οι ομάδες προστασίας των καταναλωτών και οι περιβαλλοντικές οργανώσεις.⁸⁵ Αναλυτικότερα, η διάρθρωση των ομάδων προστασίας των καταναλωτών παραμένει σε εθνικό επίπεδο και δεν έχει καταφέρει να πάρει ένα ενιαίο ευρωπαϊκό χαρακτήρα. Τα αρχικά αιτήματα των ομάδων αυτών αφορούσαν στην βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και στην προστασία των καταναλωτών από νοθεύσεις του ανταγωνισμού και περιπτώσεις κερδοσκοπίας. Στη συνέχεια ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην ανάπτυξη των επιμέρους κωδίκων σήμανσης των προϊόντων και στην θέσπιση ποιοτικών εξασφαλίσεων για τα προϊόντα. Πρόσφατα, οι ομάδες προστασίας των καταναλωτών δραστηριοποιήθηκαν ιδιαίτερα με αφορμή τις συνεχείς διατροφικές κρίσεις που δοκίμασαν επίσης και την λειτουργία της εσωτερικής αγοράς όπως λ.χ. στην περίπτωση απαγόρευσης εξαγωγής κρέατος από την Μ. Βρετανία ύστερα από το ξέσπασμα της νόσου του αφθώδη πυρετού.

Στην περίπτωση των περιβαλλοντικών ομάδων η εμφάνιση και δραστηριοποίησή τους συνδέεται με την αύξηση του ενδιαφέροντος για την προστασία του περιβάλλοντος τις τελευταίες δεκαετίες. Σε αντίθεση με τις

⁸⁵ Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

ομάδες προστασίας των καταναλωτών, οι περιβαλλοντικές ομάδες έχουν δράσει κυρίως σε διεθνές επίπεδο και χαρακτηρίζονται από έντονη πολιτικοποίηση των περιβαλλοντικών ζητημάτων. Η δράση των περιβαλλοντικών ομάδων συνέβαλε σημαντικά στην υιοθέτηση περιβαλλοντικής πολιτικής από την Ε.Ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η διαμόρφωση και η συγκρότηση της κοινωνίας πολιτών αποτελεί μια πολυσύνθετη διαδικασία η οποία συμπεριλαμβάνει ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και ψυχολογικές παραμέτρους, όπως διαπιστώνεται στην σχετική βιβλιογραφία. Συνεπώς, το συμπέρασμα που εξάγεται από την εργασία αυτή είναι ότι το θετικό ή αρνητικό πρόσημο της συνεισφοράς της δράσης των διάφορων ομάδων συμφερόντων δεν μπορεί να προεξοφληθεί.

Σε εθνικό επίπεδο, η επίδραση της κοινωνίας των πολιτών στην διαδικασία λήψης αποφάσεων και στην χάραξη και υλοποίηση της κυβερνητικής πολιτικής εξαρτάται από την πολιτική κουλτούρα που είναι εδραιωμένη σε κάθε χώρα αλλά και από τον βαθμό θεσμοποίησης της συμμετοχής των διάφορων ομάδων και οργανώσεων. Στην πραγματικότητα, και σε αντίθεση με τις εξαιρετικά φιλόδοξες φιλελεύθερες αντιλήψεις, η πρόσβαση των ομάδων στην κυβέρνηση δεν είναι όμοια και η επίδραση τους δεν είναι ισομερής, όπως άλλωστε τεκμηριώνεται και εμπειρικά. Αυτό που παρατηρείται είναι ότι οι ομάδες που εκπροσωπούν μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα αλλά και οι πολυμελείς ομάδες με μεγάλη εκλογική επιρροή απολαμβάνουν μια

πλεονεκτικότερη πρόσβαση στην πολιτική ηγεσία και κατά περιπτώσεις διαθέτουν την δύναμη ακόμη και να υπαγορεύουν πολιτικές. Αντίθετα, είναι δυνατόν να υπάρχουν στην κοινωνία συμφέροντα για την ικανοποίηση των οποίων δεν συγκροτείται κάποια ομάδα πίεσης ή να υπάρχουν ομάδες συμφερόντων που δεν διαθέτουν την επαρκή διαπραγματευτική ισχύ και οργανωτική συνοχή ώστε να κατευθύνουν την κυβερνητική πολιτική. Επιπλέον, παρατηρείται ο κρατικός εναγκαλισμός κάποιων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών η οποία την υπονομεύει και την αποδυναμώνει. Συνεπώς, η κοινωνία των πολιτών δεν είναι πανάκια η οποία μπορεί να διορθώσει τα προβλήματα αντιπροσώπευσης στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα, όπως υποστηρίζουν θεωρητικοί της πλουραλιστικής προσέγγισης.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο η διαδικασία ολοκλήρωσης δεν έχει επιτύχει έως σήμερα μια εναρμόνιση της δράσης της κοινωνίας των πολιτών η οποία συνεχίζει να δρα κυρίως σε εθνικό επίπεδο. Αναλυτικότερα, η ΕΟΚΕ, το κοινοτικό όργανο που συνδιαλέγεται με την ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών, δεν μπορεί να επιτελέσει κάποιον ουσιαστικό ρόλο καθώς συνεχίζει να διατηρεί απλά ένα συμβουλευτικό και γνωμοδοτικό χαρακτήρα. Συνεπώς, η ΕΟΚΕ αξιοποιεί τις θεσμικές της ιδιότητες ως καθιερωμένο πεδίο διαβούλευσης και διαλόγου με τους εκπροσώπους των διάφορων ομάδων, ωστόσο ο ρόλος της στην διαμόρφωση της κοινοτικής πολιτικής είναι υποβαθμισμένος. Στην πραγματικότητα η συμμετοχή των ομάδων συμφερόντων ή πίεσης στην νομοπαραγωγική διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η αξιοποίηση των θεσμοθετημένων ή και άτυπων διαύλων επικοινωνίας και άσκησης επιρροής δεν επαρκούν. Πράγματι, οι συντεχνιακές ομάδες εμφανίζονται κατακερματισμένες και δεν μπορούν να συντονίσουν την δράση τους καθώς χαρακτηρίζονται από οργανωτική, αλλά και ιδεολογική ανομοιογένεια η οποία καταλήγει να κάμπει την διαπραγματευτική τους δύναμη. Έτσι, δεν προβλέπεται κάποια εξέλιξη προς ένα περισσότερο ομοιογενές πρότυπο

εκπροσώπησης συμφερόντων, όπως υποστηρίζεται από πολιτικούς επιστήμονες, με αποτέλεσμα η κοινωνία των πολιτών να μην μπορεί να δράσει ως μέσο διεύρυνσης της νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι το δημοκρατικό έλλειμμα που εντοπίζεται στην λειτουργία των κοινοτικών θεσμών, δηλαδή η πλημμελής εκπροσώπηση των πολιτών, ο ανεπαρκής έλεγχος και η απουσία λογοδοσίας, δεν θα πρέπει να συγκρίνεται στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο με την εθνική κυβερνητική πολιτική, καθώς η Ε.Ε. δεν είναι κράτος και δεν αντλεί την νομιμοποίησή της σε όρους δημοκρατικότητας. Όμως, σε κάθε περίπτωση, η ανεπάρκεια της δημοκρατικής λειτουργίας των κοινοτικών θεσμών ευνοεί την δραστηριοποίηση των ισχυρών ομάδων συμφερόντων και των ελίτ.

Συμπερασματικά, η κοινωνία των πολιτών, είτε σε ευρωπαϊκό είτε σε εθνικό επίπεδο, μπορεί να συνεισφέρει θετικά στην υπόθεση της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης στον βαθμό όπου η προώθηση των ιδιοτελών συντεχνιακών συμφερόντων δεν αποβαίνει εις βάρος των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες ενδεχομένως υπο-εκπροσωπούνται ή δεν διαθέτουν τα μέσα να επηρεάσουν εξίσου την κυβερνητική πολιτική. Ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ κράτους και πολίτη στον οποίο δραστηριοποιείται η κοινωνία των πολιτών είναι ένα πεδίο διαρκούς ανταγωνισμού ανάμεσα σε συμφέροντα τα οποία εκφράζονται από ανομοιογενείς συντεχνιακές ομάδες ή ομάδες προώθησης, με σκοπό πάντα την εξυπηρέτηση ιδιοτελών και συλλογικών συμφερόντων αντίστοιχα. Οι ομάδες αυτές διαγωνίζονται ώστε να αποκτήσουν την περισσότερο προνομιακή πρόσβαση στην πολιτική εξουσία ώστε να επηρεάσουν προς όφελός τους την κυβερνητική πολιτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλτουσέρ, Λ., «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους», *Θέσεις*, τεύχος 21, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1987 (μετάφραση άρθρου του 1976).

Bale, T., *Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης – Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2011.

Ball, A., Peters, G., *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.

Βενιζέλος, Ε., *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2008.

Βοσκόπουλος, Γ., *Ευρωπαϊκή Ένωση. Θεσμοί, Πολιτικές, Προκλήσεις, Προβληματισμοί*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009.

Carnoy, M., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.

Gellner, E., *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοι της*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.

Habermas, J., *Ο Μεταεθνικός αστερισμός*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2003.

Heywood, A., *Εισαγωγή στην πολιτική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006.

Θεοαχαρίδη, Ε., *Η κοινωνία των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση: ο ρόλος των κοινωνικών εταίρων*, Ανακοίνωση στο τρίτο πανελλήνιο συνέδριο Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας «Η διεθνής οικονομία στον 21^ο αιώνα: προς την παγκοσμιοποίηση ή προς την κυριαρχία των περιφερειακών συνεργασιών;», 16-18 Μαΐου 2008.

Keane J., *Global Civil Society?*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Κοντιάδης, Ξ., «Η δημοκρατική αρχή ως οργανωτική βάση της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης», *το Σύνταγμα*, τεύχος 4, 2003.

Κοτζιάς, Ν., «Να ξεμπλοκάρουμε την πολιτική», *η Αυγή*, 16 Νοεμβρίου 2011.

Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χατζηγιάννη, Ε., Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στους Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

Lagroye, J., Francois, B., Sawicki, F., *Πολιτική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Δαρδανός, Αθήνα, 2008.

Μαγκλάρας, Β., *Συναίνεση και υποταγή - Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το πολιτικό και την κοινωνία πολιτών*, Επιστημονικό συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2007.

Μανιτάκης, Α., *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2009.

Μαυρογορδάτος, Γ., *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.

Μαυροειδής, Κ., *Οργάνωση και λειτουργία του κράτους*, Εκδόσεις Μπόνια, Αθήνα, 2011.

Μηλιός, Γ., «Από τη συντριβή της κρατικής μηχανής στην κρίση και μετεξέλιξη του κράτους», *Θέσεις*, τεύχος 30, Ιανουάριος – Μάρτιος 1990.

Μουζέλης, Ν., «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών – Πολύσημικότητα και πολλαπλότητα», *το Βήμα*, 14 Δεκεμβρίου 1997.

Μούσης, Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση – Δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2011.

Nugent, N., *Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2004.

Παντελής, Α., *Εγχειρίδιο συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2007.

Παπάζογλου, Μ., *Εξευρωπαϊσμός και δημοκρατικά ελλείμματα – Η έννοια της κρίσης νομιμοποίησης*, ΕΛΙΑΜΕΠ Κείμενο εργασίας Νο 9, 2010.

Πουланτζάς, Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.

Quermonne, J.L., *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2005.

Roskin, M., Cord, P., Medeiros, J., Jones, W., *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2008.

Σκουλάς, Γ., *Πολιτική επιστήμη και ιδεολογίες / Συστήματα εξουσίας και σύγχρονες ιδεολογίες*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 2010.

Σκουλάς, Γ., «Εννοιολόγηση της θεωρίας του Γκράμσι για την Ηγεμονία και το Κράτος», *Θέσεις*, τεύχος 57, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1996.

Στεφάνου, Κ., Μοσχονάς, Α. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, στους Στεφάνου, Κ., Τσινιτσιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

Τσινιτσιζέλης, Μ., Χρυσόχου, Δ., *Η μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτείας: νέες κανονιστικές προσεγγίσεις*, στους Στεφάνου, Κ., Τσινιτσιζέλη, Μ., Φατούρο, Α., Χριστοδουλίδη, Θ., *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές - Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία, Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, 2006.

Φραγκονικολόπουλος, Χ., *Ο παγκόσμιος ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων*, Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 2007.

